

Rūta Marcinkevičienė

**ŽODŽIO REIKŠMĖ
ŽODYNAI IR TEKSTYNAI**

Vadovėlis

VDU
Kaunas, 2011

Recenzentai

prof. habil. dr Aloyzas Gudavičius
doc. dr. Jurga Girčienė

Apsvarstyta ir rekomenduota leidybai Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarnių mokslų fakulteto Lietuvių kalbos katedros posėdyje 2011 11 17 (prot. nr. 7-1) ir Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto tarybos posėdyje 2011 12 06 (prot. nr. 4-6)

Elektroninis leidinys

ISBN 978-9955-12-754-3

© Vytauto Didžiojo universitetas, 2011

© Rūta Marcinkevičienė, 2011

Pratarmė	5
1. Žodžio reikšmė	7
1.1. Monosemija	10
1.2. Polisemija	17
1.2.1. Reikšmių skyrimo būdai	20
1.2.2. Leksinių reikšmių tipai	27
1.2.3. Reikšmės perkėlimo pagrindas	32
1.2.3.1. Metafora	33
1.2.3.2. Metonimija	40
1.2.4. Polisemijos tipai	43
1.3. Polisemija ir homonimija	44
2. Žodžiai žodynuose	54
2.1. Žodžių reikšmės aiškinamuosiuose žodynuose	57
2.2. Vertimo žodynai	59
2.3. Kiti specialieji žodynai	64
3. Žodžiai tekstynuose	67
3.1. Semantinės žodžio struktūros tyrimas	74
3.1.1. Naujų reikšmių nustatymas	75
3.1.2. Semantinės struktūros pokyčiai	80
3.1.3. Nežinomo žodžio reikšmė	87
3.2. Kontekstinės konotacijos atpažinimas	95
Apibendrinamosios pastabos	106
Cituota literatūra	107
Cituoti žodynai	108

PRATARMĖ

Teigiama, jog gyvename *informacijos amžiuje* ir *žinių visuomenėje*, kuriame *žinių ekonomiką* rodydami *žinių* reikšmę mūsų gyvenimui. Kita vertus, kalbama apie tai, kaip greitai žinios sensta ir tampa nepatikimos, kaip svarbu mokytis visą gyvenimą. Kur kas rečiau minimas kitas esminis dalykas – *supratimas, suvokimas ar išmanymas*. Be *suvokimo*, iš kur gauti ir kaip pritaikyti savo žinias, be aiškios jų sąveikos ir sistemos galvoje bet kokios, net ir pačios naujausios, žinios tampa bevertės (plg. posakį *Daug žinai, mažai išmanai*). Be to, supratimas nesensta, jis išlieka užmiršus žinias ir dėl to siejasi su išmanymu, o šis artimas *išminčiai* – aukščiausiai mūsų sąmoningos būties pakopai.

Ši knyga skirta tiems, kurie nori *suprasti*, kaip kalba, turėdama didelį, tačiau ribotą žodžių kiekį, leidžia įvardyti gausius ir sudėtingus mus supančios ir mumyse slypinčios tikrovės reiškinius. Tai knyga apie vieną sudėtingiausių, sunkiausiai apčiuopiamų ir aprašomų kalbos dalykų – žodžio reikšmę. Joje primenami lituanistikoje įsitvirtinę teiginiai apie žodžio reikšmės sampratą, daugiareikšmiškumą ir su juo susijusius leksinių reikšmių tipus bei jų skyrimo būdus. Čia rašoma ir apie žodžio reikšmių aiškinimus įvairiuose žodynuose, parodomi jų privalumai ir trūkumai. Tačiau daugiausiai vietos skirta tekstynams, nes būtent jie geriausiai atkleidžia žodžio vartosenos ypatumus, taigi ir jų reikšmes, nes, pasak Ludwigo Wittgensteino, žodžio reikšmė yra jo vartoseną.

Knygoje mokoma, kaip dirbti su tekstynu, kaip surinkti, tvarkyti ir sistematinti vartosenos pavyzdžius, kad iš jų būtų galima suprasti, kas reiškia vienu ar kitu žodžiu. Atskirai konkrečiais pavyzdžiais pailiustruojamos tekstyne aptiktos naujos, žodynuose nepateiktos žodžių reikšmės, smarkiai pakitusi žodžio reikšmių struktūra ir žodynuose neatskleista kontekstinė konotacija, išryškėjanti tik iš labai didelio vartosenos pavyzdžių kiekio. Čia

Žodžio reikšmė. Žodynai ir tekstynai

aiškinama, kaip suprasti žodžio reikšmę, remiantis jo vartosenos pavyzdžiais, kaip naudoti tekstyną lyg didelį žodyną ar enciklopediją.

Esu dėkinga kolegoms – tekstynų rengėjams ir puoselėtojams – ir savo studentams per daugiau nei dvidešimtį atkurtojo Vytauto Didžiojo universiteto gyvavimo metų drauge tyrinėjusiems mūsų žodžių reikšmes.

Autorė

1. ŽODŽIO REIKŠMĖ

Nereikia nė sakyti, kokia svarbi žmogui yra kalba. Ji – mūsų žmogiškumo prielaida, skirianti žmogų nuo gyvio ir leidžianti egzistuoti žmonių visuomenei. Kalba yra mūsų gyvenimo pamatas, tik per kalbą ir jos pagrindu atsiradusį raštą galima perimti ankstesnių kartų patyrimą, derinti veiksmus, tik kalba daro žmonijos pažangą įmanomą. Visa, kas pasiekama visuomenei, yra pasiekama per kalbą, nes didžiuma mūsų žinių gautos tuo būdu – iš žmonių, knygų, interneto, žiniasklaidos, o ne atėjusios iš tiesioginės mūsų patirties. Kalba būtina, norint bendrauti, perduoti informaciją, jos reikia saviraiškai, mintims ar jausmams reikšti, siekiant paveikti, pakeisti pasaulį, sukurti meno kūrinį, – visais tais atvejais, kai neapsieinama be žodžių. Tačiau kalba reikalinga ne tik raiškai ar saviraiškai, bet ir mąstymui. Be jos daugeliu atvejų neegzistuoją žodinių pavidalą dar neįvilktą mintis. Todėl teisus E. M. Forsteris, tvirtindamas, kad supranta, ką nori pasakyti, tik tada, kai būna tai pasakęs.

Kalba gali padėti, bet gali kliudyti bendrauti. Skirtingos kalbos – sunkiai įveikiamas barjeras jų nemokantiems žmonėms. Net ir kalbant ta pačia gimtąja kalba galimi nesusipratimai ar nesusikalbėjimas, atsiradę dėl įvairių kalbinių ir nekalbinių priežasčių. Tarp nekalbinių nesu(si)pratimo priežasčių minėtinas nenoras ir nemokėjimas klausytis, neigiamos išankstinės nuostatos klausytojo atžvilgiu, įsivaizduojamas žinojimas, ką kitas pasakys, faktais nepagrįstos, skubotos išvados, visažinystė ir daugelis kitų blogybių, aptariamų kalbos filosofų ir sociologų, psichologų ir psichologų.

Nesėkmingos komunikacijos kalbinės priežastys taip pat yra labai įvairios. Dažniausios – mąstymo ir kalboje įsitvirtinusios neįsisąmonintos prielaidos apie žodžių reikšmę. Viena jų, itin populiari, yra ta, kad *žodžiai turi reikšmę*. Taip sakydami tarsi teigiame, kad reikšmė priklauso žodžiui, kurį

ištardami ar užrašydami tuo pat metu pavartojame ir jo reikšmę. Iš tiesų ne žodis, o žmogus turi galvoje tam tikrą reikšmę – konceptą, sąvoką ar sampratą, kurią gali išreikšti vienu ar kitu žodžiu. Tik individui vartojant žodžius kyla asociacijos, atsiranda vaizdiniai. Todėl reikšmės reikia ieškoti ne žodyje ar žodyne, bet jo vartosenos kontekste, klausiant pašnekovo ir lyginant savąjį konkretaus žodžio supratimą su išgirsto ar perskaityto žodžio vartojimo ypatumais.

Apskritai būtų klaidinga sakyti, kad tik *žodis* reiškia. Reiškia ir mažesni, ir didesni už žodį kalbos vienetai. Kartais atskira reikšmė žodis vartojamas ne visomis, o tik viena ar keliomis formomis. Štai *namas*, vartojamas ir vienaskaita, ir daugiskaita, reiškia gyvenamąjį trobesį, o daugiskaitinės jo formos įvardija kelis dalykus: gyvenamąją vietą ar buveinę, kad ir kokie ji būtų (*namai pragarai, be namų negerai*), šeimos ūkį (*namų ruošos darbai*), drauge gyvenančius žmones, šeimyną (*perduokite namams linkėjimų*) ar įstaigą (*vaičių namai, poilsio namai*). Šis pavyzdys paimtas iš *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* ir yra vienas iš daugelio pavyzdžių, kai daiktavardžių vienaskaitos ir daugiskaitos formos skiriasi savo reikšme. Kitas pavyzdys iš tekstyno. Šiandien itin dažnai vartojamas daiktavardis *prasmė* reiškia ne tik žodyne nurodytus dalykus, t. y. vidinį loginį turinį (*sakinio prasmė*) ar tikslą, pagrindą (*gyvenimo prasmė, nėra prasmės tą daryti*). Pastaruoju metu jis imtas vartoti nauja reikšme, sinonimiškai žodžiams *aspektas, atžvilgis* žodžių junginiuose *šia prasme, tam tikra prasme*. Svarbu tai, kad ši reikšmė atsiranda vartojant žodį vienaskaitos įnagininko forma. Taip reikšmė sutelkiama į mažesnę darinį nei žodis, kuris vartojamas visomis jam būdingomis formomis.

Kur kas dažniau reikšmė susitelkia ne į vieną žodį, o pasiskleidžia per kelis. Tuomet vieną sąvoką įvardija ne vienas žodis, bet visas žodžių junginys – idiomą, frazeologizmą, pavyzdžiui, *kaip namie, ne visi namie*, ar šiaip stabilus tiesioginės reikšmės žodžių junginys (sudėtinis terminas, pavadinimas ir pan.): *namų darbas, svečių namai, kortų namelis*. Kartais tokių bendros reikšmės junginių sudarantys žodžiai nevienodai pasidalija reikšmės krūvį, vienas, paprastai daiktavardis, yra svarbesnis nei kitas (*daryti pranešimą, kelti triukšmą, užduoti klausimą*). Skiriamasis tokių junginių bruožas – juos galima pakeisti vienu žodžiu, paprastai veiksmazodžiu: *kelti triukšmą – triukšmauti, kelti klausimą – klausti*. Sustabarėjusių, bendrą reikšmę turinčių žodžių junginių yra daug, jie randasi su dažnai vartojamais žodžiais. Tuo galima įsitikinti pežvelgus žodynus, kurių straipsniuose pateikiami tokie nesavarankiškų žodžių junginiai.

Kita vertus, esama leksinės reikšmės neturinčių kalbos vienetų, tik darybinę (atskiros nešakinės morfemos – priešdėliai, priesagos) ir gramatinę (galūnės, tarnybiniai žodžiai). Šios reikšmės yra visai kitokio tipo, jos – ne leksinės semantikos tema. Sudėtingoms sąvokoms perteikti neužtenka žodžio ar žodžių junginio, prisireikia aukštesnio lygmens vienetų – sakinių ar tekstų, tik tuomet jau kalbame ne apie reikšmę, bet apie prasmę. Kitaip sakant, reikšmė yra terminas žodžio turiniui pavadinti, o prasmė – sakinio, teksto.

Taigi reikšmės ir kalbos vienetų santykis yra kur kas sudėtingesnis nei mūsų įsivaizdavimas, jog kiekvienas atskirai paimtas žodis gali ką nors reikšti. Todėl šiame darbe apie *žodžio reikšmę* kalbama tik sąlyginai, prisimenant, kad teksto skaidymas į žodžius ir mūsų galvoje esančios sąvokos ir konceptai ne visada sutampa.

Iš minėtos klaidos, dar vadinamos *žodžio – reikšmės talpyklos* mitu, kyla ir kita. Tai manymas, kad kiti žmonės supranta žodžius taip pat, kaip ir mes, kad kiekvieną kartą juos vartoja ta pačia nekintančia reikšme. Tai vadinamoji *vieno žodžio – vienos reikšmės* apgaulė. Iš tiesų nė vienas žodis negali būti pavartotas visiškai vienodai skirtingu kontekstu du kartus, todėl negalima sakyti, kad žinome, ką žodis reiškia prieš tai, kol neišgirdome ar nepamatėme jo tekste. Tik ištyrus kalbinį ir nekalbinį kontekstą, galima suprasti, kas norima pasakyti atskiru žodžiu ar žodžių junginiu. Taigi žodžių reikšmės yra individualios ir unikalios, jos ne žodžiuose ir ne žodynuose, o tekstuose. Norint susikalbėti, reikia išsiaiškinti, ką reiškia, ką nori pasakyti tekstus kuriantys žmonės. Todėl labai pravartu sau ir kitiems užduoti klausimus *ką turite galvoje, ką norėjote tuo pasakyti*, nebijoti aiškintis nesuprantamų žodžių reikšmių ir apskritai atsikratyti visažiniškumo komplekso.

Vieno žodžio ir reikšmės (ne)atitiktis skiria visus žodžius į dvi dideles klases: vienareikšmius, arba monosemiškus, ir daugiareikšmius, arba polisemiškus. Vienareikšmių žodžių santykinai yra daugiau, ypač daiktavardžių, bet jie vartojami rečiau už daugiareikšmius, išskyrus nedaug labai plačios ir todėl abstrakčios reikšmės žodžių, pavyzdžiui, *esmė, problema, reikalas*, ir panašių į juos. Šiaip jau vienareikšmiai žodžiai yra prabanga, kalboje jų negali būti labai daug, kad ir kiek daug pasaulyje būtų įvardytinų dalykų. Ribota žmogaus atmintis neapėpia daugybės žodžių, be to, jų visų jam nereikia vartoti, todėl visas bet kurios kalbos žodynas vartojimo atžvilgiu skyla į pasyvųjį, suprantamą skaitant ar klausant, ir aktyvųjį, kurio prisireikia kalbant ar rašant. Aktyvusis žodynas sudaro kiekvienos kalbos pagrindą, vadinamą

pagrindiniu žodyno fondu. Jo, ypač jo branduolio, pirmiausiai stengiamasi išmokyti svertimtaučius. Teigiama, kad išmokus 10 procentų dažniausiai vartojamų žodžių galima suprasti net 70 procentų teksto. Didžiuma pagrindinio žodyno fondo žodžių yra daugiareikšmiai, tomis pačiomis formomis įvardijantys skirtingus tikrovės dalykus. Ryšys tarp plačios, abstrakčios reikšmės vienareikšmių ir skirtingus konkrečius dalykus įvardijančių daugiareikšmių žodžių kartais būna sunkiai paaiškinamas, pavyzdžiui, *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* daiktavardis *problema* pristatomas kaip vienareikšmis žodis, o jo sinonimas *klausimas* – daugiareikšmis. Formos ir turinio, konkrečios reikšmės ir jos raiškos santykiai yra vienos iš sudėtingiausių kalbotyros šakų – leksinės semantikos – užduotis.

1.1. Monosemija

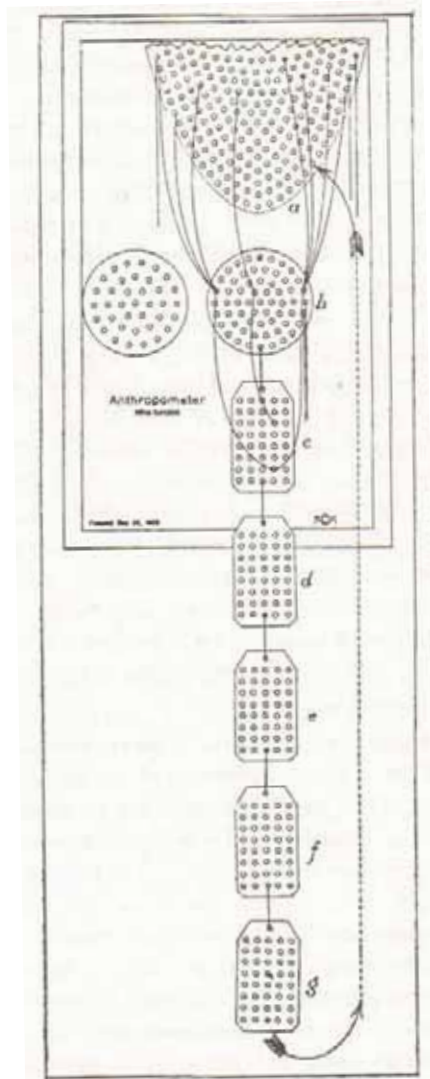

Vienareikšmių žodžių esama visokių: ir labai konkrečių, ir gana abstrakčių. Konkretieji dažniausiai įvardija daiktus, ypač naujus gaminius, kurių vardai per trumpą laiką dar nespėjo apaugti šalutinėmis reikšmėmis, ir konkrečius fizinius veiksmus. Abstrakčiaisiais vienareikšmiais žodžiais, paprastai daiktavardžiais, nusakomi veiksmai, būsenos, procesai, savybės ar šiaip labai bendri dalykai. Visiems jiems būdinga tai, kad jie labai nutolę nuo pačių konkrečiausių, tiesiogiai tikrovės dalykus pavadinančių žodžių. Šį nuotolį kalbos filosofas Alfredas Korzybskis (Korzybski 1990) yra pavaizdavęs kaip abstraktumo lygmenis ir pavadinęs semantiniu diferencialu (1 pav.).

Anot jo, įvardijimo pagrindą sudaro begalinis mus supantis, tačiau mums, ribotų fizinių galimybių būtybėms, nepažinus pasaulis. Jis pavaizduotas dalimi begalinės parabolės. Mes savo juslėmis – rega, klausa, lyta, skoniu ir uosle – suvokiame tik labai mažą jo dalelę. Ji yra ribota, tad pavaizduota apskritimu. Šiek tiek giliau įsiskverbiami į nepažinaus pasaulio klotus naudodamiesi įvairiais prietaisais: mikroskopu, teleskopu, rentgeno aparatu, lazeriniais prietaisais ir dar daugeliu kitų, kurie tarsi patobulina mūsų jusles. Abiejų lygmenų – nepažinios ir pažinios tikrovės – objektai turi savybių, schemeje parodytų mažais apskritimais. Juslėmis suvokiamų realaus pasaulio objektų savybių skaičius be galo didelis, bet vis vien ribotas.

Etiketes primenantys stačiakampiai žymi jau nebe pasaulio, bet kalbos lygmenis, daiktų vardus pačia plačiaja prasme, o juose esantys skrituliukai – tiems daiktams priskiriamas savybes. Jų yra daug mažiau, nei iš tiesų turi

1. Žodžio reikšmė

1 pav. A. Korzybskio semantinis diferencialas

pavadinamasis dalykas, nes pavadindamas žmogus atrenka tik tam tikrus, tam daiktui ar reiškiniui esminius ir būdingus bruožus. Kabančios virvelės vaizduoja tuos nepavadintus požymius. Taigi jau pats pirmasis žodinio įvardijimo lygmuo paremtas požymių atranka, abstrahavimu, tolesni kalbos lygmenys eina ta pačia abstraktėjimo linkme. Juo toliau žodis nuo pirminio įvardijimo, tuo jis abstraktesnis.

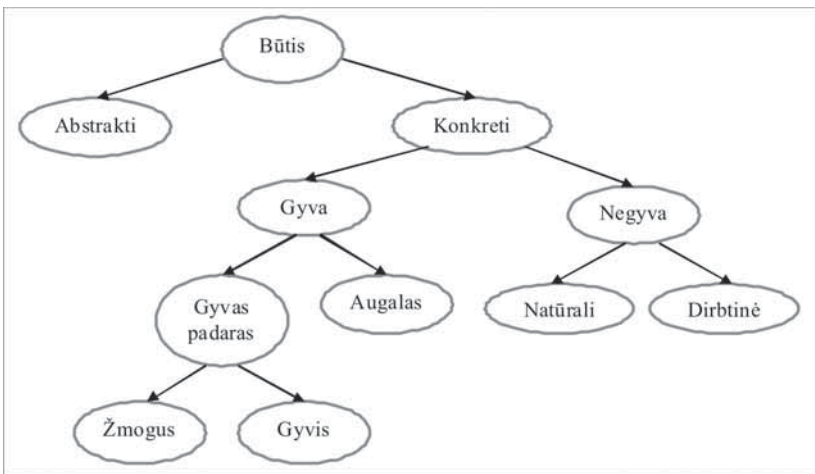
Įvardijimo abstraktėjimą galima pailiustruoti šuns pavydžiu. Apie šunis mes žinome tiek, kiek mums suvokti leidžia juslės, patirtis ir mokslo žinios. Tai nekalbinė tikrovė. Pirmajame kalbiniame lygmenyje atsiranda konkretaus šuns vardas, toliau – įvardijamas bendrinio žodžiu *šuo*, dar toliau kylant abstraktumo laiptais jis gali būti klasifikuojamas kaip *keturkojis*, *žinduolis*, *gyvūnas*, *gyvas padaras*, *sutvėrimas* ar panašiai. Visi abstraktesni pavadinimai išplaukia iš konkretesnių, todėl jie reiškia vis mažiau konkrečių požymių ir aprėpia vis daugiau pavadinamųjų dalykų, kol galiausiai pasiekiamas toks abstraktumo lygis, kai žodis beveik nieko nebereiškia. Jis tampa beveik tuščias, tokie daiktavardžiai kaip *klausimas*, *dalykas*, *reikalas*, *problema*, *objektas*, *santykis* apima labai didelį konkretesnių žodžių skaičių. Kiekvieną kartą jie gali pavaduoti vis kitą, nuo konteksto priklausantį žodį ar žodžių junginį.

Ši schema padeda atskirti kalbą ir nekalbinę tikrovę, suvokus, kad žodžiais niekada nebus pavadintas visas mus supantis pasaulis, o vardas nėra tapatus daiktui. Lygindamas kalbą su pasauliu A. Korzybskis lygina kalbą su žemėlapiu. Kalba yra lyg realaus pasaulio teritorijos žemėlapis. Žemėlapiai skiriasi masteliu, jie gali būti stambūs ir smulkūs, bet net ir pats smulkiusias žemėlapis neparodo visų vaizduojamos teritorijos savybių. Juo stambesnis mastelis, tuo daugiau informacijos prarandama (plg. pasaulio ir vieno miesto žemėlapius). Kalbos filosofas teigia, kad mes gyvename tarsi dviejuose pasauliuose – realios tikrovės ir simboliniame kalbos. Tiek, kiek mūsų kalba kaip žemėlapis atitinka tikrovės teritoriją, tiek mes joje nepasiklystame.

A. Korzybskis nebuvo pirmasis, aptaręs žodžių reikšmių abstraktumo lygmenis. Tai daryta jau Antikos laikais klasifikuojant sąvokas, o ne kalbos žodžius. Atėnų filosofas Aristotelis išvardijo 10 pagrindinių bendrųjų giminės sąvokų, kuriomis mes ką nors teigiame apie daiktus, ir pavadino jas kategorijomis. Aristotelio kategorijos iki šiol laikomos pagrindinėmis būties formomis. Viskas, kas pasaulyje egzistuoja, viskas, ką teigiame apie daiktus, priklauso vienai iš jų (Aristotelis 1990: 25–63):

Substancija, Kiekybė, Kokybė, Santykis, Vieta, Laikas, Padėtis, Turėjimas, Veikimas, Kęšmas¹

Aristotelis nurodė tik pačias bendriausias sąvokų kategorijas, o jo komentatorius Porfyrijas suklasifikavo galimas sąvokas pagal jų apimtį nuo pačios plačiausios ir bendriausios gimininės iki siauriausios rūšinės. Ši sąvokų klasifikacija filosofijos istorijoje vadinama Porfyrijo medžiu. Sąvokų apimtis ir turinys yra susiję dalykai. Kuo platesnė sąvokos apimtis, kuo sąvoka bendresnė, tuo siauresnis jos turinys, tuo mažiau požymių galime sąvokai priskirti. Kalbotyroje skirtingos apimties sąvokas įvardijantys žodžiai vadinami hiperonimais ir hiponimais – jie skirti platesnei (hiperonimas) ir siauresnei (hiponimas) sąvokoms pavadinti. Hiponimų ir hiperonimų poros nepastovios, kiekvienu konkrečiu atveju tas pats žodis gali būti ir hiperonimas, pavyzdžiui, *žinduolis* palyginti su *šunimi*, ir hiponimas, jei *žinduolis* bus palygintas su *gyvūnu*. Toliau pateiktas šiek tiek pakeistas Porfyrijo medis – bandymas klasifikuoti sąvokas pagal jų apimtį, tuo pačiu – jų bendrumą (nemodifikuotą Porfyrijo medį žr. Plėšnys 1996: 120).

2 pav. Modifikuotas Porfyrijo medis

¹ Suprantamas kaip *kentėjimas, kančia*.

Remiantis sąvokų sistema, jau senovės Graikijoje buvo pradėti rengti specialūs žodynai, rašomi filosofijos veikalai, kuriuose žmogų ir jų supantį pasaulį pavadinantys žodžiai skirstyti pagal temas. Viduramžiais šis darbas buvo tęsiamas, be to, dar mėginta sukurti pasaulinę kalbą remiantis logine visų daiktų klasifikacija. Moderniaisiais laikais siekis sisteminti įvairių kalbų žodžius pagal jais įvardijamus tikrovės dalykus įgyvendino sisteminių žodynų, arba tezaurų, rengėjai. Tezaurus – tai toks žodynas (dar kitaip vadinamas ideografiniu), kuriame žodžiai pateikiami pagal reikšmes, t. y. pagal žodžio turinį. Sisteminiai žodynai sudaromi pagal schemas, atspindinčias didžiumos vienos kalbos žodžių reikšmių sistemą. Tai neabėcėliniai žodynai, kuriuose galima surasti norimai reikšmei reikiamą žodį. Abėcėliniai žodynai skirti skaitantiems tekstus ir klausantiems kalbų, kitaip sakant, pasyviesiems kalbos vartotojams, nežinomas žodis juose surandamas pagal formą. Sisteminių žodynų prisireikia aktyviai vartojant kalbą – kalbant ir rašant, kai ieškoma nežinomo ar primiršto žodžio pagal jo turinį, reikšmę. Pavyzdžiui, jei žinote esant žodį, skirtą pavadinti arkliui ar karvei su balta dėme ant kaktos ar snukio, turite jo ieškoti sisteminio žodyno sąvokų medyje; tarp įvairaus plauko arklių vardų – *bėras, sartas, obuolmušas* ir pan. – rasite reikiamą arklių rūšį, pavadinta žodžiu *laukas*. Jei šie žodžiai yra nesuprantami, jų reikšmes galima sužinoti abėcėliniame žodyne. Tokia tad praktinė šių žodynų vertė. Teorinė jų reikšmė glūdi pasaulio sandaroje, pavaizduotoje sisteminė sąvokų hierarchija.

Žymiausių XIX a. sisteminių žodyną, pralenkusį visus ankstesnius, parengė fizikos profesorius P. M. Roget. Tai buvo *Anglų kalbos žodžių ir posakių tezaurus*, laikomas pirmuoju moksliniu bandymu logine tvarka pateikti visą kalbos leksiką. Suprantama, žodžiai į šią sistemą buvo įrašomi viena pagrindine savo reikšme, nes svarbiau buvo tai, kas žodžiais pavadinama, o ne patys žodžiai, galintys pavadinti ne vieną, o kelis skirtingus dalykus. Nors sisteminuose žodynuose ir pateikiama perkeltinių pavadinimų (žr. pateiktą *sąmojingumo* pavyzdį), tačiau iš esmės sisteminiai žodynai yra monoseminiai, todėl palyginti su aiškinamaisiais nedidelės apimties. Štai Jono Paulausko sudarytas *Sisteminis lietuvių kalbos žodynas* yra viena maždaug 400 puslapių knyga, o aiškinamąjį *Lietuvių kalbos žodyną* sudaro 20 tomų po 1000 puslapių kiekvienas. Kad būtų aiškesnė monosemiško požiūrio į žodžius esmė, trumpai aptariama lietuviškojo sisteminio žodyno sandara.

Visi pateikiami žodžiai pagal reikšmes suskirstyti į 10 skyrių: 1. judėjimas, 2. erdvė, 3. laikas, 4. santykiavimas, 5. medžiaga, jutimas, pasireiškimas, 6. pasaulis, 7. psichika, 8. simboliai, 9. visuomeniškumas, 10. darbas.

Kiekvieną skyrių sudaro keletas poskyrių, pavyzdžiui, į simbolių skyrių įeina 8.1. ženklimas, 8.2. kalba, 8.3. raštas, 8.4. menas, 8.5. žinojimas, 8.6. idėjiškumas. Iš viso yra 56 poskyriai, kurie savo ruožtu dalijami į grupes, vadinamas jau konkretesnės reikšmės žodžiais, kaip antai 8.3. rašto grupę sudaro 8.3.1. rašymas, 8.3.2. tekstas, 8.3.3. įrašas, 8.3.4. braižymas, 8.3.5. spausdinimas, 8.3.6. skaitymas, 8.3.7. biblioteka.

Kiekvieną atskiru numeriu pažymėtą grupę sudaro įvairių kalbos dalių žodžiai ir žodžių junginiai, surašyti pagal jų reikšmės panašumą, pavyzdžiui,

8.2.16.

sąmojingumas

sąmojis

sąmojingas, dantingas, dantinas, dantytas, aštriantas, aštrialiežuvis, liežuvingas, smailialiežuvis, išradingas, žodžio neieško kišenėje

sąmojauti

Šiame pavyzdyje ir visame žodyne pateiktos tik pagrindinės žodžių reikšmės.

Kompiuterių epocha iš esmės pakeitė žodynų sudarymo būdus, suteikė neribotą galimybių jiems rengti ir tvarkyti. Pasikeitė ir sisteminiai žodynai, nes atsirado semantiniai ryšiais pagrįstas žodžių tinklas (<http://www.illc.uva.nl/EuroWordNet/>). Iš pradžių jis buvo parengtas anglų kalbos žodžių pagrindu, vėliau papildytas kitomis kalboms ir susietas su jų elektroniniais žodynais. Šių žodynų skirtumas nuo tradicinių tezaurų yra tas, kad žodžiai jame sudėlioti ne bet kaip, o pagal penkias kalbos dalis. Atskirai pateikiami daiktavardžiai, veiksmažodžiai, būdvardžiai,rieveksmiai ir tarnybiniai žodžiai. Tų kategorijų viduje nurodomi konkretūs žodžiai, vartojami ne vien pagrindinėmis, o bet kuriomis reikšmėmis. Tą daryti leidžia neribota elektroninė erdvė ir žodžių tinklo pagrindu imami abėcėliniai žodynai, kuriuose pateikiami ir vienareikšmiai, ir daugiareikšmiai žodžiai. Panašių reikšmių žodžiai pateikiami sinoniminėmis grupėmis (angl. *synsets*).

Žodžių tinklo daiktavardžiai suskirti į hiponimines hierarchijas, kuriose vienas abstraktumo lygis skiriasi nuo kito skiriamaisiais reikšmių

požymiais, dar kitaip vadinamais diferenciniais semantiniais komponentais. Hierarchinės struktūros aukščiausiame lygmenyje yra abstrakčiausios reikšmės, mažiausiai informatyvūs žodžiai. Galima sudaryti vieną hierarchiją visiems daiktavardžiams, viršuje įrašius patį neaiškiausią abstraktą, pavyzdžiui, *entity* (*būtis, esybė, realybė*), o kitus mažiau abstrakčius *object* (*dalykas, daiktas, objektas*), *thing* (*daiktas, dalykas, reikalas, padėtis*), *idea* (*mintis, idėja, sąvoka, sumanymas, vaizduotė*) – jo hiponimais, ir taip eiti iki pačių konkrečiausių. Tačiau iš tikro tie patys abstrakčiausi daiktavardžiai yra labai plačios reikšmės, neaišku, ar jie apskritai reiškia sąvokas. Todėl pasirinktas kitas būdas – sudaryti pačias abstrakčiausias reikšmes turinčių kelių dešimčių žodžių sąrašą. Prie kiekvieno jų prijungiamas konkretesnės reikšmės žodis, prie pastarojo – dar konkretesnės, taip sudaromos žodžių hierarchijos. Šios hierarchijų grupės atitinka leksines semantines grupes ar laukus, kurių pagrindiniu semantiniu komponentu laikytina šito abstrakčiausio žodžio reikšmė. Tos pirminės grupės, savo ruožtu, sudaro kelias bendras grupes pagal konkretumo-abstraktumo skalę, vėliau – pagal gyvumo-negyvumo požymį. Abstraktumo laiptai retai turi daugiau nei 10 pakopų, o pačios žemiausios būna sudarytos iš labai specifinių žodžių. Lietuviškasis keturių pakopų žodžių tinklo fragmentas, t. y. viena hierarchinės struktūros šaka, pavyzdžiui, slinkties veiksmožodžių, atrodytų taip:

Judėti

Eiti

Vaikščioti

Slampinėti, šlinitėti, bastytis, šlaistytis, trintis², valkiotis, šlaistytis ir pan.

Pats abstrakčiausias hiperonimas – veiksmožodis *judėti*. Kai jo reikšmė papildoma semantiniais komponentais, vadinamosiomis semomis, „pėsčiomis, žingsniu“, jis ima reikšti *ėjimą*, o kai *eiti* dar įgyja papildomų semų „šen bei ten, dažnai“, toks veiksmas vadinamas veiksmožodžiu *vaikščioti*. Pastarasis, praturtėjęs veiksmo tikslą (tikriau – jo nebuvimą) reiškian-

² Skaičius 2 rodo, kad žodis įeina į šią grupę ne pirmąją, o antrąją savo reikšmę.

čia sema „be darbo ar tikslo“, virsta žodžiu *slampinėti* ir jo sinonimais, tarp kurių yra ir perkeltine reikšme vartojamų žodžių, pavyzdžiui, *trintis*.

Reikia pasakyti, kad semantinis nuotolis tarp atskirų lygmenų žodžių yra nevienodas.

Pats abstrakčiausias veiksmožodis *judėti* nutolęs nuo savo hiponimo *eiti* labiau nei šis nuo savojo hiponimo *vaikščioti*, o *vaikščioti* ir *slampinėti* su visais kitais žodžiais laikyti sinonimais. Taigi juo toliau nuo centrinio veiksmožodžio, tuo mažesnis semantinis nuotolis tarp skirtingų abstraktumo pakopų žodžių.

Kai kalbama apie monosemiją ir polisemiją, atrodo, kad monosemiški žodžiai yra paprastesni, nes turi tik vieną reikšmę. Tačiau iš abstrakčių žodžių reikšmių matyti, kad taip nėra. Kuo abstraktesnis žodis, kuo platesnės apimties sąvoką jis įvardija, tuo įvairesni gali būti jo junglumo partneriai, todėl plačios semantikos žodžiai yra labai priklausomi nuo konteksto: ką turi galvoje žmona, prašydama vyro nupirkti *maisto*, koks turinys suteikiamas visą tekstą apibendrinčiam žodžiui *problema* sakinyje *Šią problemą reikia išspręsti* ir pan. Abstrakčių daiktavardžių vartojimas kasdienėje kalboje dažniausiai būna nesusipratimų šaltinis, nes kiekvienas kalbos vartotojas turi savą abstraktaus žodžio supratimą: katras pirmas turi paskambinti, susitarus *susiskambinti*, ką konkrečiai reiškia *sunki materialinė padėtis*, ką pašnekovas laiko *geru oru* ir pan. Paradoksalu, bet konkrečią daugiareikšmio žodžio reikšmę iš minimalaus konteksto žmogui suvokti yra lengviau nei abstraktaus daugiareikšmio.

1.2. Polisemija

Polisemija, arba daugiareikšmiškumas, atsiranda tuomet, kai tuo pačiu žodžiu įvardijami skirtingi tikrovės dalykai – objektai, reiškiniai, veiksmai, procesai, būsenos ir jų savybės. Tuo pačiu žodžiu pavadinami skirtingi dalykai lemia skirtingų reikšmių atsiradimą.

Polisemija – diskutuotinas dalykas, nes reikšmės sunkiai atskiriamos viena nuo kitos, dar sunkiau apibrėžiamos, nelengvai nustatomos jų ribos ir skaičius. Esama kriterijų, pagal kuriuos sprendžiama, kada vienareikšmis žodis įgyja aiškiai besiskiriančią antrą reikšmę, kada ir kaip atsiranda dar daugiau reikšmių, kuo jos viena nuo kitos skiriasi. Tačiau iš tiesų reikšmių skyrimas, arba filiacija, yra ganėtinai subjektyvus dalykas, nulemtas išankstinės

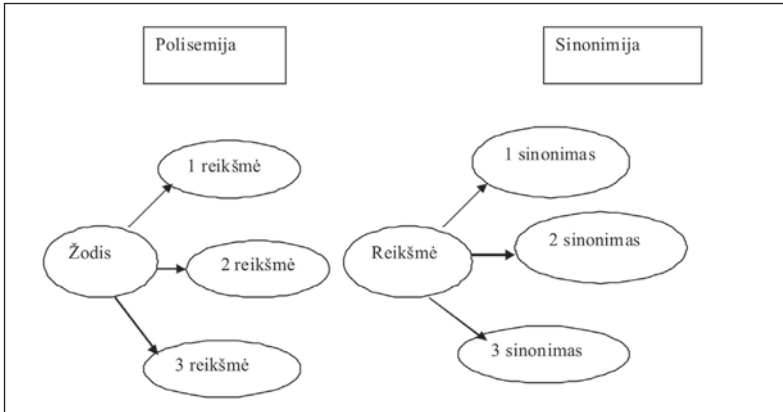
nuostatos, kiek reikšmių – daugiau ar mažiau – norima skirti. Pagal tai reikšmės gali būti platesnės ar siauresnės aprėpties arba mastelio. Dėl šios ir kitų priežasčių skiriasi reikšmių skaičius ir pobūdis skirtinguose žodynuose (plačiau apie tai žr. 2.1.)

Apibūdinti žodžių reikšmes – leksikografo darbas. Kalbos vartotojui ir kasdienėms jo reikmėms svarbu suvokti, kada žodžio vartoseną peržengia vienos reikšmės ribas ir tampa visai kita, atskira reikšmė. Kitaip sakant, svarbu išsiugdyti pastabumą ir kalbos jausmą, sąmoningai vartoti žodžius ir stebėti, kaip tą daro kiti. O tai padaryti padeda daugiareikšmio žodžio reikšmių tyrimas, leksinės semantikos pagrindai.

Daugiareikšmiškumas atsirado dėl to, kad pavadinimų dalykų yra labai daug, o bet kurios kalbos žodžių skaičius – ribotas. Teigiama, kad jis skirtas prieštaravimui tarp riboto kalbos vienetų skaičiaus ir begalinės pasaulio įvairovės sušvelninti. Net ir ribotos apimties, ne visi bet kurios kalbos žodžiai yra vienodai dažnai vartojami. Kalboje, kaip ir kasdieniame gyvenime, veikia vadinamasis piramidės dėsnis, išryškėjęs iš didelių tekstynų. Jo esmė: daug žodžių ar jų formų vartojama retai, labai dažnai vartojama tik labai nedidelė žodžių ir jų formų dalis, sudaranti net 65 procentus visos vartosenos. *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne* (<http://donelaitis.vdu.lt>) tokių retai vartojamų žodžių ar jų formų yra maždaug pusė, tas pat santykis nustatytas ir kitų kalbų tekstynuose, jei tik jie yra pakankamo dydžio, t. y. ne mažesni nei 30–50 milijonų žodžių. Toks netolygus vartosenos pasiskirstymas lemia daugiareikšmiškumą arba pats yra daugiareikšmiškumo nulemtas. Bet kuriuo atveju akiškai, kad dažnai vartojami žodžiai, jei tik jie apskritai turi leksinę reikšmę, yra polisemiški. Esama skaičiavimų, kad 500 dažniausių anglų kalbos žodžių turi 14 000 reikšmių, taigi beveik po 30 reikšmių kiekvienas. Suprantama, tokie skaičiavimai nėra tikslūs, nes nėra aiškių ir visiems vienodai priimtinių reikšmių skyrimo būdų, bet jie rodo dažnų žodžių polisemijos mastą.

Polisemiją kaip reiškinį, kai vienu žodžiu vadinami keli skirtingi dalykai, atsveria priešinga kryptimi veikianti sinonimija, reiškinys, kai kai keliais žodžiais vadinamas tas pats dalykas. Polisemijos atsiradimo priežastimi laikomas kalbos ekonomijos dėsnis, kai stengiamasi tą patį poveikį pasiekti kuo menkesnėmis energijos sąnaudomis, žodyno atveju – su kuo mažesniu žodžių kiekiu. Kalbos ekonomijos dėsniu sinonimijos atvejų paaiškinti neįmanoma, todėl linkstama manyti, kad ji reikalinga skirtingoms to paties dalyko ypatybėms išryškinti, pavadinus kaskart vis kitu žodžiu.

Iš 3 pav. schemas matyti: mažiausias semantinis vienetas – leksinė

3 pav. Polisemijos ir sinonimijos ryšys

reikšmė. Jei vienas žodis turi kelias leksines reikšmes, kiekviena jų turi vieną atskirą ar kelis sinonimus. Kitaip tariant, tas pats žodis kiekviena atskira savo reikšme įeina vis į kitą sinoniminę grupę. Todėl reikia kalbėti ne apie sinonimiškus žodžius, o apie sinonimiškas reikšmes, nes žodžiai yra sinonimiški ne visomis savo reikšmėmis. Polisemijos ir sinonimijos ryšys iliustruojamas keliomis veiksmažodžio *eiti* reikšmėmis ir jų sinonimais:

Eiti

1. judėti iš vietos į vietą pėsčiomis, žingsniu – žingsniuoti, keliauti, pėdinti (apie žmogų);
2. plaukti, traukti, tekėti (kalbant apie kraują, ledus upėje, debesį danguje);
3. slinkti (apie laiką);
4. atlikinėti darbą, pareigas (apie dirbančius žmones);
5. sklįsti, plisti (apie garsą, paskalas);
6. būti rodomam (apie filmą, spektaklį).

Svarbus ir ne visada lengvai atsakomas klausimas – kada vienokius ar kitokius žodžio pavartojimo atvejus galima laikyti atskira įsitvirtinusia

Žodžio reikšmė. Žodynai ir tekstynai

reikšme. Jis ypač svarbus tuomet, kai reikia nuspręsti, kada tam tikrą žodžio vartosenos tipą galima laikyti reikšme, suteikti jam visuotinai paplitusios, visiems suprantamos ir priimtinos reikšmės statusą, o kada – tik atskiru, vieno ar kelių žmonių sugalvotu pavartojimo atveju. Pagal tai tikrosios, arba uzualinės, reikšmės skiriamos nuo atsitiktinių pavartojimo atvejų, dar vadinamų okazinėmis reikšmėmis, plg.:

Prezidentas, atrodo, norėjo žengti ryžtingą **vyrišką** žingsnį, bet kai kas jį pristabdė: pasitenkinkim tik mažu žingsneliu.

Trejetas, ketvertas **vyriškų** kąsnių, ir nebėra skanėsto.

– Įpilk vieną **vyrišką**, – paliepė barmenui.

Būdvardis *vyriškas* žodynuose apibūdinamas tik kaip „priklausančias, skirtas ar būdingas vyrui“, bet nurodytuose sakiniuose jis vartojamas kaip būdvardžio *didelis* sinonimas. Loginis ryšys tarp dviejų *vyriškas* reikšmių aiškus, tačiau antroji reikšmė dar nėra įsitvirtinusi, todėl vadintina okazine.

Griežtų kriterijų ir riboženklis, kada okazinė reikšmė virsta uzualine, nėra. Vartojimo dažnumas, paplitimas, tai, kad skaitytojas supranta okazinę reikšmę, o žodžio vartoseną jam neatrodo nauja ar neįprasta, – visi šie kriterijai gali padėti nustatyti naują, bet jau paplitusią reikšmę. Deja, ir šie kriterijai yra labai subjektyvūs.

1.2.1. Reikšmių skyrimo būdai

Daugiareikšmio žodžio reikšmės skiriamos atsižvelgus į nekalbinės tikrovės ir kalbos požymius. Akivaizdžiai skirtingos denotatų, t. y. realių ar menamų daiktų ar reiškinių, klasės rodo esant skirtingas reikšmes. Tačiau ne visada lengva skirti denotatų klases, neaiškios jų ribos, todėl ir daugiareikšmiškumas neapibrėžtas. Neapibrėžtumą lemia ir gramatinės bei semantinės žodžio savybės, jo priklausymas kalbos daliai ir abstraktumas ar konkretumas. Konkrečiųjų daiktavardžių reikšmes skirti paprasčiau nei abstrakčių būdvardžių, veiksmažodžių ar prieveiksmių.

Norint nustatyti daugiareikšmio žodžio semantinę struktūrą, reikia žengti kelis žingsnius: sukaupti kuo daugiau tiriamojo žodžio vartosenos pavyzdžių, juos suklasifikuoti į grupes pagal išvardytus kriterijus ir kiekvieną

grupę apibrėžti kaip atskirą to žodžio reikšmę. Vėliau dar galima nustatyti tų reikšmių tipus.

Reikšmės skiriamos pagal objektyvius, apčiuopiamus ir apibūdinamus kalbinius požymius. Tiksliai suformuluotų ir visiems bendrų reikšmių skyrimo kriterijų nėra, reikšmių skyrimą lemia žodyno pobūdis bei leksikografo intencija. Kaip teigia Evalda Jakaitienė (2009: 88–92), labiausiai remiamasi semantiniiais (pateikti pirmieji trys) ir gramatiniais požymiais (paskutinysis):

1. junglumu, t. y. sintagminiais ryšiais;
2. sinonimais, antonimais, tos pačios leksinės semantinės žodžiais, t. y. paradigminiais ryšiais;
3. konotacija, t. y. stilistiniais ypatumais;
4. gramatinėmis formomis, t. y. morfologiniais ypatumais, gramatiniais vartojimo apribojimais, pavyzdžiui, daugiskaitos formos gali turėti kitą reikšmę nei vienaskaitos ir atvirkščiai.

Žodžio vartoseną iliustruojama keliais daiktavardžio *kilpa* vartojimo pavyzdžiais iš *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno* (plačiau žr. 3 pav.). Jie pateikiami konkordanso pavidalu, t. y. eilute, kurios viduryje yra tiriamasis žodis. Pagal šiuos pavyzdžius ir nurodytus kriterijus bus nustatytos *kilpos* reikšmės.

1. ydas Kontrimavičius</author> "Lietuvos ryto" korespondentas <div> **Kilpa** - iš kelnių gumos</head> Zarasų rajono Nadūnų kaimo gyventojas
2. kėtina, kad joms bus siūloma nustatyti 24 proc. mokesčio tarifą. „Tai bus **kilpa** ant dar neišaugusio kaklo. Norima nužudyti tai, ko dar beveik nėra“,
3. Tačiau iš tikrųjų viskas liktų po senovei, tik vieną premjerą su **kilpa** ant kaklo pakeistų kitas nei paleistas, nei pakartas Vyriausybės vadovas.
4. ai tiria, kokiomis aplinkybėmis šiluminės trasos šulinyje atsidadė vyro su **kilpa** ant kaklo palaikai. Vakar iškelta baudžiamoji byla dėl nužudymo,
5. kad jie skolingi po 40 tūkst. Lt. Gyventojams reikėjo pasirinkti: ar „**kilpa** ant kaklo“, ar „nervų karas“ su Vyriausybe. Pirma buvo kreiptasi

6. entarą | Skaityti komentarus (14) </div> </doc> <doc>
<title>Finansinė **kilpa** ant teisėsaugos kaklo</title>
<docDate>2001.3.8</docDate>
7. tik čia nėra „smulkusis verslas“? Ar tik kas nors nepajuto, kad
bizneliui **kilpa** aplink kaklą veržiasi? Aš už alų ir už tai, kad būtų
naminio alaus.
8. ate>2001.11.29</docDate> <div> <head>Teroristo medžioklė
tęsiasi</head> **Kilpa** aplink tarptautinį teroristą Osamą bin Ladeną
vis labiau veržiasi.
9. nesutaikomi priešai Billas Clintonas ir Slobodanas Miloševićius.
Kad **kilpa** bus vejama buvusiam Jugoslavijos lyderiui, buvo galima
spėti jau po
10. </div> <div> <head>Vienas sportininkas susižalojo</head>
Mirties **kilpa** buvo tarsi renginio kulminacija. Tačiau žiūrovai per
daug nesijaudino dėl
11. pagąsdinti. Esą nesipriešink, nes vis vien tavęs laukia degtinės
bala, **kilpa** ir nedarbo siaubas mieste. Arba emigracija į Ameriką, į
Europą.
12. nei paleistas, nei pakartas Vyriausybės vadovas. Nemaža
požymių, kad ta **kilpa** jau matuojama A.Brazausko kaklui, keista,
kad socialliberalai šio pavojaus
13. šitaip pasišluojant į kišenę milijonuką dolerių“. Jis taip pat
sakė, kad **kilpa** Joniškio pieninei buvo užnerta per Senamiesčio
banką,
14. ėje, išgirdo, kad kažkas spardo buto duris. Keli smūgiai, ir durų
kabluko **kilpa** neatlaikė. Į butą įsiveržė du maždaug 24-ių metų
amžiaus jaunuoliai.
15. kad šis pasiekimas bus užregistruotas rekordų knygoje.
„Manau, kad mirties **kilpa** pravažiavau apie dešimt metrų, o pilnas
jos ilgis yra daugiau nei keturiol
16. BNS ir „Lietuvos ryto“ inf. </div> </doc> <doc> <title>Nedarbo
kilpa smaugia Suvalkiją</title> <docDate>2001.3.8</docDate>
<author>Algis Vašk

17. vienas reide dalyvavęs inspektorius pakliuvo į kilpą. Numestame maiše buvo **kilpa** sugauta lapė. Nesugavę brakonierių inspektoriai pradėjo ieškoti mašinos.
18. gyventojui 49 metų Mykolui Česiuliui medžioklė buvo nesėkminga - vilkdamas **kilpa** sugautą šerną, į palaukę jis išlindo prie pat medžiotojų bokštelio, kuriam
19. ad>Sėkmę lėmė ne greitis</head> Paklaustas, koku greičiu važiavo mirties **kilpa**, kaunietis tepasakė, kad greitis buvo nemažas, tačiau jis nesiekė 100 kilo
20. rurgai užsiuva dvylikapirštę žarną, stemplė sujungiama su pilnosios žarnos **kilpa**, padaroma atšaka virškinimo organų sultims nutekėti. „Radikalios skrandži
21. eštų šukuojantis. Geras ženklas: rasti pasagą, virvutę, ypač su mazgeliu, **kilpa**, žiedą su akmeniu. Žvilgsnis į priekį: trečiadienis įtemptas, konfliktišk
22. a vieta prie Merkio - Bingelių šlaitas, nuo kurio visu grožiu plyti Merkio **kilpa**. Miške kiek į rytus auga daug ąžuolų. Rudenį jų giliukais smaližiauja ir š
23. o prieš dešimtmetį Skapiškyje vienas brakonierius buvo sugavęs mešką su **kilpa**. Tas faktas paaiškėjo vėliau, kai žmogus pardavė išdirbtą kailį.
24. iš Širvintų Ukmergės link - iki Viesų kaimo ties Širvintos upės **kilpa**. Tos dienos pavakary kita lenkų smogiamoji grupuotė po aršių kautynių užėmė
25. yti komentarus (31) </div> </doc> <doc> <title>Maniaką smaugia įkalčių **kilpa** </title> <docDate>2001.6.22</docDate> Straipsnio komentarai: Rašyti komen
26. daugiau - 326 mln. litų. Bet ką tai reiškia, kai smaugia milžiniškų skolų **kilpa**? Krachas artėjo pamažu, bet užtikrintai. Į vaistų piramidės griūtį vedė A
27. ir nutolsta į kairę, o po to vėl grįžta atgal. Tokia horizontalia **kilpa** žvaigždė slenka 1000-10 000 m. Kai žvaigždė pasiekia asimptotinės sekos

28. pusėje įsiūtinė kišenė su rėmeliais ir antkišenių. Kišenė užsegama orine **kilpa** ir plokščia plastmasine saga po antkišenių. Beretė iš žalio viln

29. įsiūtos vidinės kišenės. Priekyje dešinėje pusėje apmėtyta **kilpa**, kairėje iš vidaus siuvama plastmasinė saga. Abiejose pusėse prisiūt

30. gūnia, kamanos ir diržai mėlyni. Kalavijo rankena, kamanų žąslai, balno **kilpa** ir pentinas, maršties bei žirgo aprangos metaliniai sutvirtinimai

Junglumas aiškiausiai padeda skirti *kilpos* reikšmes. Kai šis daiktavardis eina su bet kokio plono ir lankstaus daikto vardu (virvės, siūlo, vielos, gumos ir pan.), reiškia sunėrimą (1, 4, 14, 20, 21 pavyzdžius), kai greta minimi žvėrys ar medžiotojai, vartojami veiksmažodžiai *paspęsti, įkliūti, statyti* – turimi galvoje spąstai žvėrimams (17, 18, 23 pavyzdžiai). Jei minimas drabužis, sagos, segimas ar siūlėjimas, tuomet *kilpa* reiškia skylutę sagai (29, 30 pavyzdžiai). Su vienu vieninteliu daiktavardžiu *balnas* vartojamas jo dalį įvardijantis žodžių junginys (28 pavyzdys).

Čia suminėtos konkrečius daiktus nurodančios *kilpos* reikšmės. Abstraktesnė reikšmė žymi kelio ar upės kreivę ar išlinkimą, tad ir vartojama su upių, kelio ar bet kokios judėjimo trajektorijos vardais (15, 19, 22, 24, 27 pavyzdžiai). Šia reikšme vartojamas pastovusis žodžių junginys *mirties kilpa*, t. y. lėktuvu, automobiliu ar motociklu atliekama figūra – apsivertimas ore. Pačiomis abstrakčiausiomis perketinėmis reikšmėmis vartojamą *kilpą* galima atpažinti iš junginių su visai kitų semantinių grupių žodžiais, minimos *skolų, įkalčių, energetinės, euro kilimo kilpos*, neriamos ne tik *pavieniams asmenims*, bet ir *šaliai, įmonei, bizneliui*. Tuomet šis daiktavardis žymi sunkumus ar žlugimą (2, 3, 5--9, 12, 13, 16, 20, 21, 25, 26 pavyzdžiai). *Kilpa* gali reikšti ir mirtį, savižudybę ar nužudymą, šį reikšmė nesiejama su atskirais konkrečiais žodžiais, bet išryškėja iš viso sakinio konteksto: *nusivylęs gyvenimu, pasirinko kilpą* (11 pavyzdys). Abiem perkeltinėmis reikšmėmis vartojamas frazeologizmas *nerti kilpą ant kaklo*, t. y. traukti į pražūtį, žlugdyti. Abiem šiomis reikšmėmis vartojama *kilpa* turi neigiamą konotaciją, atsiradusią iš negatyvių dalykus vaizduojančio konteksto.

Kilpos junglumas, arba sintagminiai ryšiai, leidžia skirti septynias šio daiktavardžio reikšmes:

<p>Kilpa</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. virvės, siūlo ar ko kito lankelio pavidalo sulenkimas iš jų sunėrimo: <i>virvės, špagato~</i> 2. spąstai, žabangos, pinklės: <i>brakonieriaus paspėstos~, stato~, ištrūko iš ~</i> 3. skylutė, ąsa sagai susegti: <i>sagos~, apsiūlėti~</i> 4. grandis prie balno kojai įstatyti, pasistoti: <i>balno~</i> 5. vingis, išlinkimas, kreivė: <i>kelio, upės~, kiškis padaro~</i> 6. prk. nemalonumai, sunkumai, rūpesčiai, pražūtis, žlugdymas: <i>paskolų, įkalčių, nedarbo~</i> 7. savižudybė, nužudymas, pa(si)korimas: <i>gyvenimą baigė~</i>
--

Ši skirstymą patvirtina ir paradigminiai ryšiai, nes kiekviena reikšmė vartojamam žodžiui galima parinkti skirtingus sinonimus, antonimus ar šiaip panašios semantikos žodžius. Tiriamąjį žodį pakeisti konkrečiam kontekstui tinkamais sinonimais – vienas iš dažniausiai naudojamų reikšmės nustatymo būdų. Skirtingos semantikos sinonimai rodo esant skirtingas reikšmes, plg.:

<ol style="list-style-type: none"> 1. mazgas; mežginys, siūlas, virvė, viela; 2. spąstai, žabangos, pinklės; jaukas, medžiotojas; 3. skylutė, ąsa; švarkas, saga, siuvinys; 4. vieta kojai; balnas, kamanos, žąslai; 5. vingis, išlinkimas, kreivė; tiesė; upė, kelias; 6. sunkumas, galas, pražūtis, rūpestis, krizė, žlugimas; gerovė, klestėjimas; 7. mirtis; gyvenimas; savižudybė, nužudymas.

Paskutinis reikšmių skyrimo kriterijus būdingas ne visiems žodžiams. Jo

Žodžio reikšmė. Žodynai ir tekstynai

esmė yra ta, kad tam tikros reikšmės siejamos su tam tikromis gramatinėmis kategorijomis, daiktavardžių atveju – skaičiumi ir linksniu. Peržiūrėjus visus *kilpos* vartojimo atvejus išryškėjo, kad žis žodis konkrečius daiktus (virvės, drabužio, medžiotojų ar upės kilpa) įvardijančiomis reikšmėmis vartojamas ir vienaskaita, ir daugiskaita, o abstrakčius (sunkumus ir mirtį) dalykus – dažniau, nors ir ne visada, vienaskaita. Vietininko linksniu (tiek vienaskaitos, tiek daugiskaitos) dažniau vartojamos konkrečius dalykus nurodančios 1, 2, 5 reikšmės.

Atskirų gramatinių formų ir reikšmių sąsajos – pats objektyviausias reikšmių skyrimo kriterijus, ypač tuomet, kai viena forma siejama su viena reikšme. Tipiškas sąsajos pavyzdys – daiktavardžio *prasmė* vartojimas vienaskaitos vietininko linksniu žodžių junginiuose *šia / ta prasme, tam tikra prasme* ir pan. Šia linksnio forma vartojamas daiktavardis reiškia visai ką kita, nei pavartotas visomis kitomis linksnių formomis, – jis nebereiškia *svarbos, reikšmingumo, o tampa ažvilgio, aspekto* ar dar daugelio kitų žodžių sinonimas, kartais net eina pertaru ar įterpiniu:

us privalu atsisakyti nelogiško apribojimo dirbti ne visą darbo dieną. Šia **prasme** Lietuva, deja, yra panaši į labiausiai reguliuojamas valstybes,

ne visa „Vilniaus prekyba“, ne vienvaldis savininkas. Tokių kaip aš turto **prasme** Lietuvoje yra daug. Tai, ką aš ir mano kolegos darome, tėra normalus

akcijos duomenimis, kai kurių bankrutavusių įmonių buvę lyderiai tam tikra **prasme** linkę grįžti į senąsias savo darbo vietas. Jie, sukūrę savo verslą,

Kartais pasikaitinu kur nors kitur, bet šiaip jau suomišką pirtį tam tikra **prasme** man pakeičia „Telekomo“ baseinas. O abiejuose butuose, kuriuos mes

as mus yra 105 litai, „ant popieriaus“ gaunu apie 4 tūkstančius. - Ar šia **prasme** nepavydite Rusijos karininkams, kurie, nepriklausomai nuo ekonominės

neturi?!

Visi Maiklai, visi Džordžai, mano antrasis vardas irgi tam tikra **prasme** Džordžas, ir aš jų turiu. Ta prasme, problemų. Turbūt nusišausiu. Liza

bti bandelę. Manau, kad skaitytojas visada teisus, nes visi mes tam tikra **prasme** esame pirkėjai bei pardavėjai. Šiuo atveju esu pardavėjas ir nesirengiu

u metęs. Kokias tris savaites. Kol sugrįžau į Lietuvą ir vėl pradėjau. Šia **prasme** esu įklimpęs. Pririštas. - Žalingi įpročiai mėgsta kompaniją. Kokių dar

ą. Fotografijos, kurias galima pavadinti teatriniais portretais, tam tikra **prasme** fiksuoja vienartinį renginį, suteikdamas jam ilgaamžiškumo. Paroda

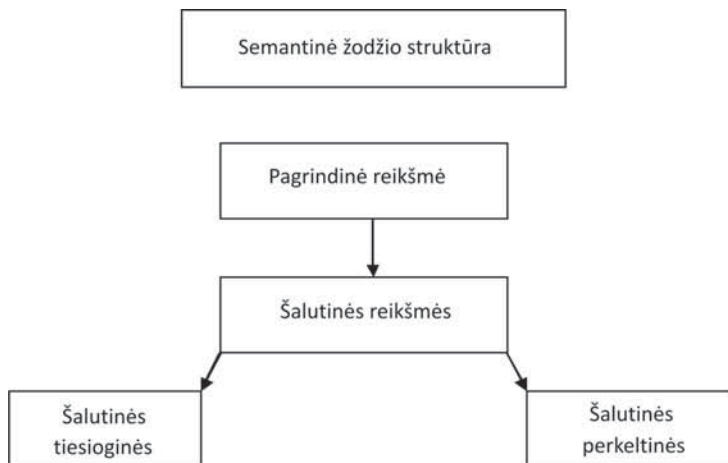
rokai daugiau, nei tai darome dabar. Specialistų teigimu, ES valstybes šia **prasme** galėsime pasivyti tik maždaug po dešimties metų. Taigi ar Lietuva

epakankamai pramogoms ir susibūrimams yra išnaudojama Nemuno sala. Gal šia **prasme** galėtų būti aktyvesnis akademinis jaunimas: sutvarkytų aplinką, imtųsi

Daugeliu atveju tokia *prasmės* vartoseną yra nenorminė ir taisytina, bet ji, kaip ir visas tekstynas apskritai, atspindi realiai vartojamą dabartinę rašytinę lietuvių kalbą, atskleidžia žodžių reikšmių kitimo kryptį, o žvelgiant plačiau – bendrąsias kalbos raidos tendencijas.

1.2.2. Leksinių reikšmių tipai

Gali kilti klausimas, dėl ko svarbu klasifikuoti reikšmių tipus, ar nepakaktų tiesiog skirti vieną reikšmę nuo kitos vartojant kalbą arba aprašant žodžius žodyne, juo labiau kad įvairios kalbotyros mokyklos skirtingai apibrėžia leksinių reikšmių tipus. Kai kurie autoriai, ypač tyrę anglų kalbą, neskiria reikšmės tipų, kalba tik apie skirtingą to paties žodžio suvokimą arba, išvertus pažodžiui, *perskaitymą* (*reading*) atskiruose tekstuose, kiti nurodo tik du svarbiausius tipus. Žodžio reikšmių klasifikavimas reikalingas norint geriau suvokti tekstą, autoriaus mintį ir pasakymo prasmę, nes neatskyrus tiesioginės reikšmės nuo perkeltinės gali kilti neaiškumų ir nesusipratimų. Čia pateiktas lituanistikoje įsitvirtinęs leksinių žodžio reikšmių skirstymas (4 pav.).

4 pav. Leksinių reikšmių rūšys

Visos reikšmės sudaro semantinę žodžio struktūrą – tam tikrą darinį, kurio visos dalys susijusios ir sudaro vieningą visumą. Ši struktūra turi centrą ir periferiją. Centre, kaip ir dera, yra viena pagrindinė reikšmė ar kelios reikšmės. Galima svarstyti, ar gali būti kelios pagrindinės reikšmės, jei jau pavadinimas sako, kad pagrindinė tarsi turėtų būti viena, kaip ir vienas yra centras. Argumentuojama įvairiai, atsižvelgiama į tai, jog pagrindinė reikšmė gali būti nustatoma istoriškai, t. y. parenkama seniausia, arba remiantis vartosenos dažnumu, t. y. dažniausia. Kalbos istorijai didesnę reikšmę teikiančiuose žodynuose reikšmės pateikiamos pagal jų atsiradimo tvarką – nuo seniausios iki naujausios, į sinchroninę vartoseną orientuotuose žodynuose pirmąją pateikiama dažniausia reikšmė.

Kad ir kokia būtų reikšmių pateikimo eilės tvarka, svarbiausia – reikšmės savankiškumas. Jei tokių savarankiškų reikšmių yra kelios, visos jos laikomos pagrindinėmis (plg. Gudavičius 2007: 102). Šioje semantinės struktūros sampratoje lieka neaišku, kaip pamatuoti reikšmės savarankiškumą, nes žmonės skirtingai vertina tų pačių žodžių reikšmes. Taigi norint įrodyti kelių centrų buvimą semantinėje žodžio struktūroje, reikia labai įsigilinti ar atlikti

specialius tyrimus. Paprastumo dėlei čia kalbėsime apie vieną pagrindinę reikšmę, tą, kuri žodynuose pateikiama pirmoji.

Kuri reikšmė yra pagrindinė, nustatoma įvairiai. Ji laikoma nepriklausoma arba mažiausiai priklausoma nuo konteksto, t. y. laisvąja; ji lengviausiai suvokiama kalbėtojų, pirmoji ateina į galvą išgirdus ištartą atskirą žodį, nes manoma, kad jai nereikalingas kontekstas. Pastaroji ypatybė susijusi su kiekvieno asmenine patirtimi: bankininkui *akcija* asocijuosis su vertybiniais popieriais, pirkėjui – su išpardavimu, politikui – su tam tikru veiksniu ar renginiu. Kitos lingvistų minimos pagrindinės reikšmės ypatybės – žodis ja vartojamas dažnai, ta reikšmė yra atsiradusi pirma. Visos šios savybės nebūtinai sutampa, dažna reikšmė nebūna seniausia ar suvokiama be konteksto. Išskirtinis pagrindinės reikšmės vartojimo požymis – semantinis jos savarankiškumas. Šalutinė reikšmė gali būti paaiškinta remiantis pagrindine, bet ne atvirkščiai, todėl pagrindinė reikšmė yra motyvuojanti, o ne motyvuotoji. Žiūrint konkretumo ar abstraktumo skirties, pagrindine reikšme dažniausiai įvardijami konkretūs, apčiuopiami dalykai. Štai *barzda* pagrindine reikšme įvardija „apatinės veido dalies“ plaukus. Iš jos yra atsiradusi šalutinė tiesioginė (metaforinė, bet ne vertinamoji) reikšmė „įvairaus pobūdžio atsikišimas daikto apačioje“, skirta raktų galvutei, kirvio išpjovai ir kitiems panašios formos daiktams pavadinti. Dar viena šalutinė tiesioginė (metoniminė, nevertinamoji) reikšmė – „smakras“. Be jos dar yra šalutinė perkeltinė (metoniminė, vertinamoji) reikšmė „žmogus su barzda“, turinti šiokių tokių neigiamą atspalvį.

Be minėtųjų, antrinės, motyvuotosios ir išvestinės, šalutinės reikšmės turi ir kitų požymių: jomis vartojami žodžiai turi nedaug sinonimų, antonimų ar tos pačios teminės grupės žodžių, žodis šalutine reikšme vartojamas ne visomis galimomis savo formomis, pavyzdžiui, daiktavardžiai – tik vienaskaita arba daugiskaita, žymiai menkesnis šalutinėmis reikšmėmis vartojamo žodžio junglumas. Šalutinių reikšmių gali būti viena ar kelios, visos jos yra motyvuotosios, t. y. antrinės, atsiradusios iš pagrindinės ar bet kurios kitos reikšmės.

Svarbu tai, kad šalutinės reikšmės yra nevienodos vertės, jos skiriasi vertinamuoju aspektu, dėl to vadinamos šalutinėmis tiesioginėmis ir šalutinėmis perkeltinėmis. Šalutinėmis tiesioginėmis reikšmėmis vartojamu žodžiu mes tik pavadiname, o šalutinėmis perkeltinėmis dar ir vertiname, todėl jos turi sudedamąją reikšmės dalį – leksinę konotaciją. Anksčiau aptarto daiktavardžio *kilpa* reikšmes būtų galima klasifikuoti taip: pirmoji sąrašė, „sulenktos

lankstaus kūno“ reikšmė, be abejonės, yra pagrindinė, visos kitos, išskyrus dvi paskutiniąsias, pažymėtas perkeltinės reikšmės santrumpa, – šalutinės tiesioginės. Šios perkeltinės reikšmės konototos neigiamai.

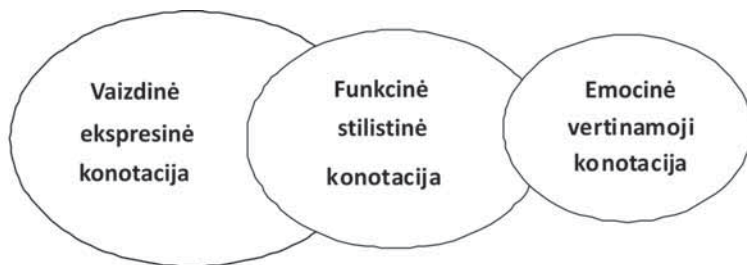
Leksinę konotaciją reikia apibūdinti detaliau. Tai leksinės reikšmės dalis, papildanti kai kurių žodžių denotatinę reikšmę. Ji aprėpia viską, kas yra daugiau nei įvardijimas, ir parodo kalbėtojo požiūrį į minimą dalyką, o kai kada ir bendraujančių žmonių (autorių ir skaitytojų, pašnekovų ir pan.) tarpusavio santykius. Leksinė konotacija, panašiai kaip ir žodžio reikšmė, būna sisteminė, pastovi, atsispindinti žodynu straipsniuose, ir situacinė, laikina, priklausanti nuo vartojimo situacijos, konteksto, taigi uzualinė ir okazinė. Toliau kalbama apie pastovią, sistemine, arba uzualinę, konotaciją.

Pagal pobūdį leksinė konotacija gali būti trejopa. Juozas Pikčilingis (1975: 8–22) aprašė a) vaizdinę ekspresinę, b) funkcinę stilistinę ir c) emocinę vertinamąją rūšis. Vaizdinę ekspresinę konotaciją turintis žodis nusako denotatą vaizdu, kelia įvairias asociacijas. Kuo detalesnė informacija apie žodžiu pavadinamo objekto vaizdą, tuo daugiau asociacijų toks žodis gali sukelti, tuo ryškesnis yra tokio žodžio ekspresyvumas. Upės ar kelio kilpa gali būti vaizdinės konotacijos pavyzdys. Ne visada lengva nustatyti vaizdinę konotaciją, nes ją lemia subjektyvios, kiekvienam vartotojui vis kitokios asociacijos. Gal todėl žodynuose vaizdinė konotacija nėra nurodoma. Vaizdingumas ir ekspresyvumas siejamas su reikšmės konkretumu, paprastai plati ir abstrakti žodžio reikšmė kelia blankius vaizdinius (plg. du žodžių junginius: *pilis stovi – pilis dunkso*). Ypač vaizdingi dėl aiškios motyvacijos ir ryškaus asociatyvinio ryšio yra šalutinėmis reikšmėmis vartojami žodžiai (plg. slinkties veiksmažodžius *eiti* ir *minti*, antrasis siejamas su pagrindine šio žodžio reikšme – *mynimu*, todėl yra vaizdingesnis už pagrindine reikšme vartojamą *ėjimą*).

Funkcinę stilistinę konotaciją lemia žodžio vartojimas tam tikro funkcinio stiliaus tekstuose. Ji labiau apčiuopiama ir pamatuojama, todėl nuosekliai nurodoma specialiomis pažymomis žodynuose (*šnek.*, *tarm.*, *knyg.*). Šią konotaciją paprastai turi visos žodžio reikšmės, o ne viena kuri atskirai paimta. Emocinė vertinamoji konotacija rodo, kaip kalbėtojas vertina žodžiu pavadinamą dalyką. Tai pati tipiškiausia ir lengviausiai atpažįstama konotacijos rūšis, laikoma reikšmės dalimi, o ne žodžio vartosenos ypatybe, be to, dar ir dažniausiai aptinkama. Vertinamoji konotacija apibūdinama detaliau, nurodžius, ar ji teigiama, ar neigiama. E. Jakaitienė skiria tris neigiamos (pejoratyvinė, arba menkinamoji, pajuokiamoji, vulgarioji) ir dvi teigiamos

(maloninė ir patetinė) konotacijos rūšis (Jakaitienė 1988: 48–57). Neigiama žymiai dažnesnė, būdinga ir vienareikšmiams žodžiams, ir atskiroms daugiareikšmių žodžių reikšmėms, pavyzdžiui, *rioglinti*, *sliūkinti*, *vėplinti*, *vilkintis* (žodynuose nurodoma pažymomis *menk.*, *niek.*, *iron.*, *vulg.*).

Visos leksinės konotacijos rūšys tarpusavyje dėsningai susijusios, viena priklausoma nuo kitos, ypač stiprus neigiamo vertinimo ir šnekamosios stilistinės konotacijos ryšys, nes buitinėje kalboje esama ypač daug menkinamųjų žodžių.

5 pav. Leksinės konotacijos rūšys

Vieną leksinės konotacijos rūšį – emocinę vertinamąją – svarbu teisingai nustatyti todėl, kad jos buvimas ar nebuvimas lemia šalutinės reikšmės tipą: su ja siejamos perkeltinės reikšmės. Kitos leksinės konotacijos rūšys, t. y. vaizdinė ekspresinė ir funkcinė stilistinė, gali būti siejamos ir su šalutinėmis tiesioginėmis reikšmėmis. Vaizdingumą ir su juo susijusius funkcinio stiliaus, ypač buitinio šnekamojo, požymius lemia joms visoms vienodas metaforinis ar metonimis reikšmės perkėlimo pagrindas (žr. 1.2.3.). Lietuvių kalbos žodynuose vertinamosios leksinės konotacijos nelaikomos vieninteliu ir išskirtiniu (dėl to labai aiškiu) perkeltinių reikšmių skyrimo požymiu, todėl pažyma *prk.* atsiranda ir prie šalutinių tiesioginių nevertinamojo pobūdžio reikšmių, plg. daiktavardžio straipsnio ištraukas *Lietuvių kalbos žodyne*, kur 3 ir 4 reikšmės turi šią pažymą:

galvą sf. (3)

1. *kūno dalis*: Jis mąstė, galvą rankom pasirėmęs T. Tilv.
2. ppr. pl. *vieta prie šios kūno dalies, galugalvis; pagalvis*: Tėvulis klėty guli, po galva raktus turi (d.).
3. prk. *protas, išmanymas; mintis*: Drūktenis perėjo abu švoģerius stovyla, galva ir iškalba Žem.
4. prk. *atmintis*: Man sumažėjo galvą – nebeatmenu Šts.
5. *gyvybė, gyvenimas; mirtis*: Velyk be galvės, o ne be unaro (*garbės*) Kt.
6. *atskiras žmogus ar gyvulys (daiktas)*: Tūpteli, lyg kas būtų prieš jos žilą galvą kirvj pakėlęs P. Cvir.
7. *vyresnysis, viršininkas, pirmininkas*: Šeimynos galvą Krkl.
8. *apskrita, drūtesnė kokio daikto dalis; priekis; viršūnė, viršus*: Grakščios gėlių galvutės skleidžias S. Nėr.
9. *bičių avilio aukštutinė dalis*: Rudenį bitės medų susineša į gálvą Brž.
10. *knygos skyrius, perskyrimas*: Parašyt yra Motiejupi, tapagaliausioje galvoje Mž24.

Kiek kitokia nei sisteminė yra kontekstinė konotacija, išryškėjanti iš dažnai ar nuolat žodį supančio teksto. Ji neatpažįstama iš atskirai paimto žodžio reikšmės, todėl turi būti tiriama kitaip: arba iš dažniausių analizuojamo žodžio junginių (plačiau apie tai žr. 3.2.), arba per psicholingvistinį eksperimentą, kurio metu žmonės pateikia pirmus į galvą šovusius žodžius duotam žodžiui – stimului. Iš jų paaiškėja, kokias asociacijas – teigiamas ar neigiamas – jiems kelia išgirstas ar pamatytas žodis.

1.2.3. Reikšmės perkėlimo pagrindas

Kiekvieną kartą, kai tuo pačiu žodžiu pavadinamas naujas dalykas, kai vienareikšmis žodis virsta daugiareikšmiu, o daugiareikšmis žodis įgyja papildomą reikšmę, vyksta reikšmės perkėlimas. Reikšmė gali būti perkeliama iš pagrindinės į šalutinę arba iš vienos šalutinės į kitą. Šalutinės reikšmės,

kaip minėta, būna tiesioginės ir perkeltinės. Nors tik viena jų rūšis vadinama „perkeltinėmis“, visos jos turi perkėlimo pagrindą, arba ryšį, kuris sieja vieną reikšmę su kita. Šis ryšys dažniausiai būna metaforinis arba metoniminis, gali būti ir mišraus ryšio atvejų. Metaforiniu būdu reikšmė perkeliama tuomet, kai naujai pavadinami dalykai kuo nors (dydžiu, forma, spalva, paskirtimi ir pan.) panašūs į jau pavadintuosius. Metonimija sieja kokiu nors loginiu ryšiu (laiko, erdvės, dalies ir visumos ir kt.) susietų sąvokų pavadinimus. Kiekvieną ryšio tipą reikia aptarti atskirai, kad būtų galima geriau suvokti reikšmės perkėlimą kaip labai dažną ir įdomų kalbos reiškinių.

Kalbant apie metaforą būtina apibrėžti jos ribas, mat metaforiškumas gali rasti pavienio žodžio reikšmėje ar išryškėti iš žodžių junginio. Aptartoj o daiktavardžio *kilpa* atvejis laikytinas vienažode metafora. Visos keturios pirmosios reikšmės – metaforinės, atsiradusios dėl formos panašumo, nes sąžalstai žvėrimis gaudyti, sagos ar balno kilpa, taip pat ir kelio ar upės vingis yra panašios formos. Metaforiškumas gali atsirasti ir dėl spalvos ar funkcijos panašumo. Vienažodės metaforos būdingos konkretiesiems polisemiškiems daiktavardžiams, o abstrakčiųjų monosemiškų daiktavardžių metaforiškumas išryškėja iš jų konteksto. Toliau aptartos daugiažodės metaforos.

1.2.3.1. Metafora

Tradiciškai metafora suprantama kaip tropas, kaip vieno dalyko ar jo ypatybės pavadinimas, vartojamas kitam dalykui pavadinti, žodžio, reiškiančio vieną daiktą, pritaikymas kitam daiktui. Tropo paskirtis – daryti kalbą vaizdingą, gyvą, įtaigią. Taigi metafora atlieka ornamentinę retorinės, arba stilistinės, figūros funkciją. Ornamentinė metafora laikoma paslėptu palyginimu, kaip ir palyginimas, ji yra dvinarė, sudaryta iš a) to, kas lyginama ir b) to, su kuo lyginama. Lyginimas remiasi realiu ar metaforos autoriaus įsivaizduojamu panašumu.

Ornamentinę, arba poetinę, metaforą Aristotelis apibūdino *senatvės* ir *gyvenimo* bei *vakaro* ir *dienos* paralelėmis. Anot jo, tarp *senatvės* ir *gyvenimo* yra toks pat santykis, koks tarp *vakaro* ir *dienos*, todėl poetas gali pasakyti apie vakarą, kad jis – *dienos senatvė*, o apie *senatvę*, kad – ji *gyvenimo vakaras* arba *gyvenimo saulėlydis* (Aristotelis 1978: 58–61). Čia svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad abu poetinės metaforos pagrindą sudarantys objektai jau turi kalboje savo vardus. Poetas, remdamasis panašumu, tik parodo apibūdinamojo objekto savybes, pateikia jį visai kitoje šviesoje. Norint galima

išsiversti ir be ornamentinės metaforos, ji nėra būtinybė ar kalbos savastis, tik papuošimas. Ornamentinė metafora atlieka retorinės figūros funkciją, nes abu metaforos sandai kalboje jau turi savo pavadinimus, metafora čia tik keičia vieną įvardijimą kitu dėl naujumo ir originalumo, todėl pagal tradicinę vaizdingosios metaforos – tropo – sampratą visas metaforas galima pakeisti nemetaforomis, t. y. pagrindine reikšme vartojamais žodžiais ar jų junginiais. Kadangi metafora lygina dalykus ir eliptiškai pavadina vienus kitų vardais, norint galima ją tiksliau ar ne taip tiksliai pakeisti palyginimu, nurodžius paslėptąją palyginimo dalį, pavyzdžiui, *sodų pusynai – žydintys sodai, balti tarsi sniegas*, reikia tik įvardyti bendrus požymius ar panašumus, kurie yra reikšmės perkėlimo pagrindas. Taigi metafora buvo laikoma tik vieno stiliaus privilegija, ne norma, o nukrypimas nuo normos, prabanga, dekoracija.

Metaforos tyrinėtojai teigia, kad esama ir kitokių metaforų – neoriginalių, įprastinių, plačiai paplitusių, nieko nestebinančių. Jos net ne visada atpažįstamos kaip metaforos, nors ir turi tokią pačią dvinarę struktūrą. Tai – *catachresis*, arba pavadinančioji metafora. Jos paskirtis – pavadinti tuos tikrovės dalykus, kurie iki jos atsiradimo jokio kitokio vardo neturėjo. Pavadinančioms metaforoms priklauso suasmeninti gamtos reiškiniai ar žmogaus sukurti daiktai, daugeliui jų suteikti žmogaus kūno dalių pavadinimai: *stalo koja, kopūsto galva, butelio kaklelis, kalno papėdė, velnio pirštas*, etc. Šią metaforą neigiamai vertino stilistikos ir retorikos mokytojai ir vadino *mirusia, išblėsusia, sustabarėjusia, užaušusia metafora*. Iki pat XIX a. *catachresis* net nebuvo laikoma metafora, nes neatliko pagrindinės metaforai priskiriamos ornamentinės funkcijos. Be to, šios metaforos negalima pakeisti nemetafora.

Naujas, teigiamas požiūris į pavadinančią metaforą atsirado filosofijoje, čia ji suvokta kaip visą žmogiškąjį suvokimą apimantis kalbos reiškinys. Metafora imta laikyti esminiu kalbos principu, patvirtinamu paprasčiausiu stebėjimu. Kalbos metaforiškumą patvirtina tai, kad nėra trijų sakinių vieno šalia kito, kuriuose nebūtų metaforos. Žmonės jau seniai pastebėjo, jog nėra žmogaus psichinę veiklą nusakančio posakio, kuris nesiremtų metafora, pagrįsta kokiu nors fiziniu veiksmu. Pavyzdžių toli ieškoti nereikia. Štai mintys *gimsta, šauna į galvą, sukasi, krinka* arba yra *metamos iš galvos, meilė ateina ir praeina*, ją galima *įskiepyti*, su ja *kovoti*. Apie abstrakčius dalykus galima kalbėti tik juos susiejus su konkrečiais. Kalba verčia net ir nematomo pasaulio dalykus suvokti kaip realius daiktus, nenuklysti į abstrakcijos pasaulį. Žinomas posakis, priskiriamas Archimedui: „Duokite man į ką atsiremti, ir aš pajudinsiu Žemę.“ Panašiai ir žmogaus suvokime turi būti tvirtų ir absoliučių

dalykų, turi būti centras, apie kurį suktųsi metaforos. Tas centras – jutiminė žmogaus patirtis. Būtent ji ir yra atspirtis sudėtingiems ir sunkiai suvokiamiems dalykams apibūdinti.

Trimačiu erdvės suvokimu ir joslėmis remiasi *concretum pro abstracto* metafora. Ši metafora – atskira jau minėtos pavadinančios metaforos rūšis. Skirtumas tarp jų tik tas, jog įvardijami ne konkretūs, bet abstraktūs dalykai. Būdingas pavadinančios metaforos bruožas yra tas, kad jos negalima išmetaforinti, pakeisti nemetafora. Bandymai tai daryti dažniausiai baigiasi vienos metaforos pakeitimu kita, tik ne tokia ryškia, pavyzdžiui, žodžių junginį *kainos kyla, krinta* galima pakeisti kitais, bet lygiai taip pat metaforiškais – *kainos didėja, mažėja*. Kitas būdas atsisakyti pavadinančios metaforos – perfrazuoti, plg., *bananas – guminė policininko lazda*, tačiau tokios perifrazės neatstoja vienažodžio pavadinimo, nepatogu jas dažnai vartoti kalboje. Taigi didžiama paprastosios kalbos metaforų randasi dėl būtinybės pavadinti ir apibūdinti išorinį ir žmogaus vidinį pasaulius.

Metafora leidžia skirtingus objektus ar reiškius apibūdinti tais pačiais žodžiais, todėl mes verčiamės palyginti nedideliu žodžių skaičiumi – tik keliomis dešimtimis tūkstančių. Pavyzdžiui, nuotaikai pritaikomi metereologijos terminai (*nuotaika pragiedrėjo, apniuko, pagedo, pasitaisė*), o blogiui – botanikos (*įsišaknijęs blogis, išrauti blogį su šaknimis, blogio sėklos*). Be to, pavadinančioji metafora ir kasdienėje, ir mokslo kalboje geriau tinka negu koks naujadaras, nes visiškai naujas žodis pavadinamojo dalyko nepaaiškina. Tik jau kalboje turėtas ir kitus dalykus vadinęs ar apibūdinęs žodis gali atskleisti naujai įvardijamo objekto esmę, taip naują suvokiame per seną. Dėl to metafora tokia būtina pasauliui pažinti. Kaip teigia žmogaus kognityvinės ar pažinimo sistemos aiškintojas George'as Lakoffas ir jo pasekėjai kognityvistai, visa mūsų sąvokų sistema, taigi ir visas mąstymas, patirtis, įprastiniai veiksmai yra nulemti metaforos (Lakoff 1980).

Dažniausiai nesuvokiame ir neįsisamoniname sąvokų arba konceptualiosios sistemos, nors mąstome, kalbame, veikiame pagal tam tikrą modelį ar schemą. Kokia ta schema, galima sužinoti gilinantis į kalbą. Taip kalba, tikriausiai, pavadinančioji metafora, taikoma ne vien kalbai, bet ir pažinimui, mąstymui tirti. Abstraktieji, joslėmis neapčiuopiami objektai mūsų sąmonėje egzistuoja kaip metaforiškos sąvokos, kurių esmę galima suvokti surinkus kalboje daug konkrečių jos apraiškų. Jos ir padeda pamatyti tuos konkrečius dalykus, per kuriuos suvokiame abstraktieji. Iliustruosime tai *atminties* metaforomis.

Žodžio reikšmė. Žodynai ir tekstynai

Iš *atminties* junginių, remiantis kognityvinės metaforos samprata, galima atrinkti pavienius šio daiktavardžio metaforinės vartosenos atvejus, o iš jų savo ruožtu sudaryti bendresnes metaforų grupes, kurios atskleistų *atminties* vaizdinį. Svarbu pasakyti, kad *atmintis* yra vienareikšmis žodis, ir tik paskutiniu metu pamažu įsitvirtina nauja šalutinė *kompiuterio atminties* reikšmė. Čia pateiktos metaforos skirtos žmogaus atminčiai apibūdinti, pateiktos ryškumo mažėjimo tvarka.

Bene ryškiausia iš visų *atminties* metaforų yra ta, kuri leidžia suvokti šią žmogaus psichikos ypatybę kaip tam tikrą talpyklą, vietą ar buveinę, kurioje kaupiami ir saugomi patys įvairiausi dalykai: informacija, prisiminimai, įspūdžiai, epizodai, vaizdiniai. Atminties – talpyklos metafora įkūnijama konkrečių daiktų, jų dalių ar pastatų vardais, tad sakoma: *atminties saugykla, sandėlys, podėlis, skrynia, bankas, korys, kertelė, užkampis, užkaboris, labirintai, lentyna, stalčius, skrynia, avilyš*. Be to, dar kartais, pabrėžiant vertikalųjį matą, vartojami ir kitokie daiktavardžiai: *atminties šulinys, dugnas, duobė, bedugnė, giluma, gelmė*. Svarbiausią *atminties* paskirtį nusako bei šią talpyklos metaforą papildo dažni veiksmazodžiai: *(iš)saugoti atmintį, ką nors (su)kaupiti, išlaikyti atmintyje, krauti, dėti, patalpinti į atmintį, raustis, knaisiotis, perkratyti atmintį, perkrauta atmintis, ištraukti iš atminties*. Čia priklausytų ir patys dažniausi junglumo partneriai *išlikti* ar *būti atmintyje*. Atminties – pastato metafora išryškėja iš šių pasakymų: *atverti atminties langelį, užtrenkti duris į atmintį, belstis į atmintį*.

Tai, kas perduodama į budrios atminties saugyklą, sudaro savasties svertą.

Veronika tuomet ištrauks iš savo atminties gilumų senuosius, vaikiškus jų atvaizdus.

Gali būti, kad kiekvienas lietuvis atminties užkampiuose nešiojasi krūvą tam tikrų posakių.

Atminties erdvė matuojama ne tik vertikaliuoju matu, kurio dažniausia apraiška – veiksmazodis *(iš)kilti*, bet ir horizontalėmis, kai sakoma *ilga, trumpa atmintis*, pavyzdžiui, *trumpos, tik dabartį aprėpiančios atminties akiratis yra užmarštis*.

Pastatas, šulinys, kambarys – tai vis ribotos, uždaros erdvės apraiškos. Tačiau *atmintis* gali būti apibūdinama ir kaip beribė erdvė, žemės paviršius

ar tiesiog vieta, į kurią *gražinama* ar *sugrįžtama*. Todėl kartais sakoma, kad *atmintyje nukeliamajama, pasiklystama*, minimos *atminties tolimos, plotai, plati istorinė atminties erdvė, atminties akiratis* ar *laukas*. Čia pritinka frazės *atminties keliai, takai, vieškeliai* bei *pasaulio atminties žemėlapis*.

Jūs suprantate, kad vardiju visus, esančius mano atminties artimiausioje erdvėje.

Prieš kiekvienas žymesnes šventes mano atminties vieškeliais ateina šviesiausi prisiminimai.

Ne mažiau ryški yra ir atminties – šviesos metafora. Šviesos, ryškumo bei regimųjų pojūčių žodžiais *atmintis* apibūdinama tuomet, kai norima įvardyti kai kurias jos savybes, dažniausiai įsimintų vaizdinių ryškumą ar atminties gerumą. Tada sakoma: *atminties šviesa, saulė, blyksniai, žiburėlis, žvaigždėlė, kibirkštis, neišblės iš atminties, atmintyje nušvito, šviečia, blėsčioja, blyksteli, sugiedroja, švyti, plyksteli; palikti po savęs šviesią atmintį, atmintis nušviesėja, nuskaidrėja* ar panašiai. Ir atvirkščiai, apie primirštamus dalykus sakoma, jog jie *atmintyje blėsta, blunka, išblanksta iš atminties* arba *atmintis yra užtemdoma, ji apsiblausia*. Atminties ir vaizdo santykis išryškėja, kai kalbame apie *regimąją, vaizdinę atmintį, atminties veidrodį*, apie joje *šmėkščiojančius, sužmėžuojančius* pavidalus bei vaizdus.

Paskutiniai atminties blyksniai baigėsi kelione į priemiestį.

Žiūrėkite, vaikai, žiūrėkite, tegul neišdyla iš jūsų atminties šis vaizdas, šita minutė.

Mano atminty vis blėsčioja ryškus vaizdas.

Kiek rečiau nei vaizdu atmintis įžodinama garsu. Be *girdimosios atminties* kaip psichologinio atminties rūšies įvardijimo dar esama iš esmės tą patį reiškiančių vaizdingų posakių: *atminties balsas, šauksmas, gaida; atmintyje skamba, ataidi, dūzgia* ištarti žodžiai, girdėtos melodijos, *atmintis gali kuždėti, sufleruoti* ar *būti nutildyta*, pavyzdžiui, *atminty suskamba kunigo ir poeto Kęstučio Trimako eilutės: bėregiai regi atminty šaltinio vandenį*.

Erdvinį, regimąjį bei girdimąjį *atminties* sąvokos komponentus papildo kitas dėmuo – atmintis kaip apčiuopiama medžiaga ar substancija. Vartodami

Žodžio reikšmė. Žodynai ir tekstynai

dažnus veiksmažodžius *įstrigti, įsmigti, įsirėžti, įsikalti, įsisprausti, įsitvirtinti, įsikirsti* mes jais tarsi implikuojame kietą atminties būvį, tačiau jis nėra vienintelis, priskiriamas atminčiai. Dar sakoma: *iš atminties gelmių išplaukia, išsilieja, išnyra, išplukdo, nuplaukia per atmintį, iš atminties išgaruoja, atminties tėkmė*.

Paskui viskas buvo nuskandinta atminties gelmėse.

Man atmintin įstrigo tavo akys ir šypsena.

Giliai atmintin įsirėžė vienas toks skaudus lagerininkų kankinimo vaizdas.

Kaip *atmintis* sudaiktinama, išryškėja iš vadinamųjų ontologinių metaforų, ypač dažnų, kai reikia įvardyti bet kokio abstrakto kiekį ar dalį. Mūsų tiriamojo žodžio atveju sakoma: *atminties likučiai, gabalėliai, nuotrupos, krislai, duženos, skiautės, skeveldros, kruopelytės*. Atminties – daikto metafora kitais atvejais nėra dažna, ji dar vartojama *atminties* kokybei reikšti. Tuomet ši metafora įgyja konkretesnę atminties – aštraus daikto raišką, sakoma: *aštri atmintis, išgaląsti atminties ašmenys, atmintis atbunka, atšimpa*. Šiai metaforai priskirtini ir itin dažni *dylančius atminty* ar *iš atminties išdylančius, dildomus* dalykus įvardijantys žodžių junginiai.

Dyla iš atminties brangios akimirkos, švietusios džiaugsmu ir viltimi.

Tarp atminties išgaląstų ašmenų atsakymo nerasi.

Kiekviena atminties kruopelytė brangi.

Prie ontologinių metaforų priklausytų ir atminties – įrašo bei atminties – saito įvaizdžiai. Pirmuoju atveju labai dažni pasakymai: *ištrinti, išbraukti iš atminties, sukti atminties filmą, dieviškoji atminties knyga, atminties tekstas, įrašai, istorinės atminties puslapiai, užfiksuoti, (už/i)rašyti į atmintį*.

Eglė įnirtingai suko atminties juostą, bene bus kur įsirašęs panašus balso tembras.

Okupantai siekė istorinę ir kultūrinę krašto praeitį ištrinti iš žmonių atminties.

Apie *atminties* saitus su kitais psichikos ar gyvenimo reiškiniiais kalbama įvairiai. Pirmiausia čia vartojami kasdienėje kalboje dažni veiksmožodžiai *sietis, susipinti susirišti* bei kiek retesni vaizdingi daiktavardžiai *atminties juosta, virvės, saugyslės, gijos, jungtys, sumazgioti raišteliai*. Pastarieji mini, kai reikia nusakyti atminties defektyvumą.

Neilgai jis išgyveno po avarijos, per kurią nutrūko kai kurie jo atminties siūlai.

Tepasikaria „Agijas“ su jo atminties nesumazgiotais raišteliais.

Labai dažnai abstraktai sužmoginami, jiems suteikiamos gyvų padarų savybės. *Atminties* vartosenoje ši antropomorfinė metafora nėra labai ryški, jei neskaičiuosime dažnai vartojamų ir dėl to savo pirminę reikšmę prarandančių žodžių *prikelti, žadinti, budinti, prakalbinti, žaloti* atsimenamus dalykus ar pačią *atmintį*, kuri gali *atgimti, numirti, būti atgaivinta, nemari*. Ypač dažnas pasakymas yra *gyvoji atmintis*, skirtas nedarumui apibūdinti.

O blogųjų dvasių elgesys priklauso nuo dar gyvų atmintyje prisiminimų.

Jis atstovauja žmonių dvasinei kultūrai, pagrįstai gyvąja atmintimi.

Atgaivinsime mūsų kartos amputuotą istorinę atmintį.

Visos čia išvardytos kognityvinės metaforos atskleidžia mūsų supratimą apie atmintį, parodo daugialypę ir įvairiapusę jos esmę, leidžia sukonkretinti kai kuriuos šios mūsų psichikos ypatybes požymius bei funkcijas. Kiek bendražmogiškas, o kiek savitas ir unikalus yra metaforinis *atminties* vaizdas, būtų galima pasakyti tik palyginus *atminties* junglumo ypatumus keliuose, o dar geriau – keliolikoje kalbų. Apskritai imant, apstrakčiųjų, juslėmis

nesuvokiamus dalykus įvardijančių, paprastai vienareikšmių daiktavardžių jungimasis su konkrečiais veiksmažodžiais ar būvdvardžiais yra keliažodės metaforos pagrindas.

1.2.3.2. Metonimija

Juozas Pikčilingis metonimiją laikė loginiu sąvokų ryšiu. Ji, kaip ir metafora, gali būti vienažodė arba keliažodė. Vienažodė metonimija yra žodžio reikšmės perkėlimo pagrindas, naujos reikšmės – šalutinės tiesioginės ar šalutinės perkeltinės – atsiradimo priežastis. Keliažodė, žodžių junginio metonimija, paprastai laikoma tropu, kaip ir poetinė, arba ornamentinė, metafora, nors esama ir paprastų, kasdienės kalbos metonimijų. Metafora ir metonimija tuo požiūriu panašios, abi jas aptaria ir leksinės semantikos, ir stilistikos žinovai. Panašios jos dar ir tuo, kad abi dalyvauja perkeliant reikšmes, o reikšmės perkėlimas pagrįstas daiktų ar reiškinių sąsajomis. Metaforos atveju tos sąsajos yra atsiradusios dėl savaiminio panašumo ar tyčinio gretinimo, o metonimijos – dėl labai įvairių loginių ryšių. Juos išvardyti ir paaiškinti geriausia aptariant keliažodę vaizdingąją metonimiją – tropą. Skyrelio pabaigoje kalbama ir apie vienažodę metonimiją, atsiradusią pagrindinį vieno daikto ar reiškinių vardą pakeičiant kitu ar įvardijant iki tol vardo neturėjusį dalyką.

Apie metonimiją rašė visi lietuvių kalbos stilistikos tyrinėtojai. J. Pikčilingis metonimiją laikė susiliečiančių sąvokų vardu, o sąvokų sąlytį apibūdino išvardydamas galimas jo rūšis: priežastis vietoje padarinio, dalis vietoje visumos, medžiaga vietoje gaminio ir atvirkščiai bei erdvės ir laiko ryšiu susijusios sąvokos (1975: 236–275). Panašias metonimijos tropo rūšis, tik kitaip pavadintas, pateikė ir Regina Koženiauskiene (1999). Lentelėje išvardytos, apibūdintos ir pavyzdžiais iliustruotos visos įvairių autorių nurodytos metonimijų rūšys.

1 lentelė. Metonimijų rūšys

Metonimijos rūšis	Metonimijos apibūdinimas	Pavyzdžiai
Priežasties	priežastis nurodoma vietoj padarinio	<i>iš odų pasistatė namus, dešrų miestelis,</i>
Rezultato	rezultatas įvardijamas vietoj priežasties	<i>apelsinai vadinami sveikata, automobilis – prestižu, skalbimo milteliai – švelnumu ir gaiva</i>

1. Žodžio reikšmė

Metonimijos rūšis	Metonimijos apibūdinimas	Pavyzdžiai
Įrankio	įrankio vardas pasakomas vietoj veiksmo ar veikėjo	<i>tėvo diržas mokina, pavergė kalavijū, susirinko smuikelės paklausyti, degtinė vargą gimdo, į kiemą įsuko rogės, atlingavo kryžius</i>
Turinio (talpos)	patalpos pavadinimas vartojamas vietoj renginio ar joje vykstančio veiksmo, indo – vietoj jo turinio	<i>girta aludė krikė, salė užė, namams nešlovė, žala sostui, ne mano kišenei, puodas bėga, ji pamėgo stiklelį</i>
Vietos	veiksmo vieta pakeičia veikėją, ryškus erdvės sąlytis	<i>verkė visas Paryžius, kalvą sukaustė tyla, Kremlius nesnaudžia, atgijo aikštės</i>
Laiko	veiksmo laikas keičia daiktą ar veikėją	<i>rytas už vakarą protingesnis, jis po ligoninės neatsigavo, lietuvių kalba prieš Jablonskį</i>
Ženklo	aprangos reikmuo įvardijamas vietoj tarnybos ar titulo, ženklas – vietoj juo žymimo dalyko	<i>jis siekia uniformos, svajoja apie kardinolo mantiją, jam karūną žadėjo</i>
Daikto	ši metonimija pakeičia abstraktų vardą konkrečiu, kūno dalis nurodoma vietoj žmogaus ypatybės arba kūno dalis vietoj jos paskirties ar atliekamo veiksmo	<i>iš visos širdies linkiu, auksinių rankų meistras, turi gerus pečius, zuikį gelbsti greitos kojos, liežuvis už botagą skaudesnis, akims ir ausims ji maloni</i>
Asmens	autorius, savininko, valdovo vardas vartojamas vietoj jo kūrybinių, nuosavybės ar valdymo laiko	<i>nusipirkau Šekspyrą, jis gyveno prie Smetonos</i>
Ypatybės	specifinis asmens bruožas ar ypatybė nurodoma vietoj asmens ar daikto	<i>jo didenybė, Jūsų prakilnybė, po baroko skliautais</i>
Medžiagos	medžiagos pavadinimas vartojamas vietoj gaminio	<i>mėsa ir miltai mito, vaikai rankioja varį</i>

Žodžio reikšmė. Žodynai ir tekstynai

Pavyzdžiai rodo, kad metonimijos būdu perkeltos reikšmės, okazinės ir uzualinės, leidžia kalbėti ne tik vaizdingai, bet ir glaustai, eliptiškai. Tai matyti palyginus kasdienės kalbos posakius su metonimija ir be jos: *puodas bėga – sriuba iš puodo bėga, išgėriau stiklinę pieno – išgėriau pieną iš stiklinės*. Kai kurios metonimijų ir metaforų rūšys yra labai panašios, pavyzdžiui, vietos metonimija ir metaforinis įsmeninimas, arba personifikacija. Posakyje *Kremlius nesnaudžia* Kremlius gali būti suprantamas ir kaip įsmenintas pastatas, ir kaip vietos vardas, pakeičiantis ten esančius žmones.

Išvardytos metonimijų rūšys neparodo visos loginių ryšių skalės. Dalies ir visumos santykiai apibūdinami metonimijos atmaina sinekdocha, kuri leidžia keisti dalį visuma, giminę – rūšimi, vienaskaitą – daugiskaita ir atvirkščiai. Kitaip sakant, sinekdocha įkūnija kiekybinius ryšius. Lentelėje išvardytos ir iliustruotos sinekdochų rūšys:

2 lentelė. Sinekdochų rūšys

Sinekdochų rūšis	Sinekdochų apibūdinimas	Pavyzdžiai
Dalies	vietaj visumos nurodoma dalis (ypač žmogaus kūno dalis vietaj jos atliekamos funkcijos, daikto detalė vietaj viso daikto)	<i>Žmogus su galva, auksinių rankų meistras, daug burnų išmaitina, portreto štrichai</i>
Visumos	vietaj dalies įvardijama visuma	<i>Lietuva šiandien rungtyniauja su Ispanija, bažnyčia nesikiša į politiką, universitetas sveikina akademiją</i>
Skaičiaus	vienas dalykas minimas vietaj visų arba visi vietaj vieno	<i>Mėgsta pinigą, kai 1940 užėjo rusas, įvairialypės patirtys</i>
Rūšies	vietaj bendresnio giminės pavadinimo vartojamas konkretesnis rūšies vardas	<i>Nėra už ką duonos (maisto) nusipirkti, jį pražudė degtinė (alkoholis), neilgai jam liko čia dobių minti</i>
Giminės	vietaj konkretaus rūšies vardo vartojamas bendresnis giminės pavadinimas	<i>neduok jam šito maisto, mieloji moterie</i>

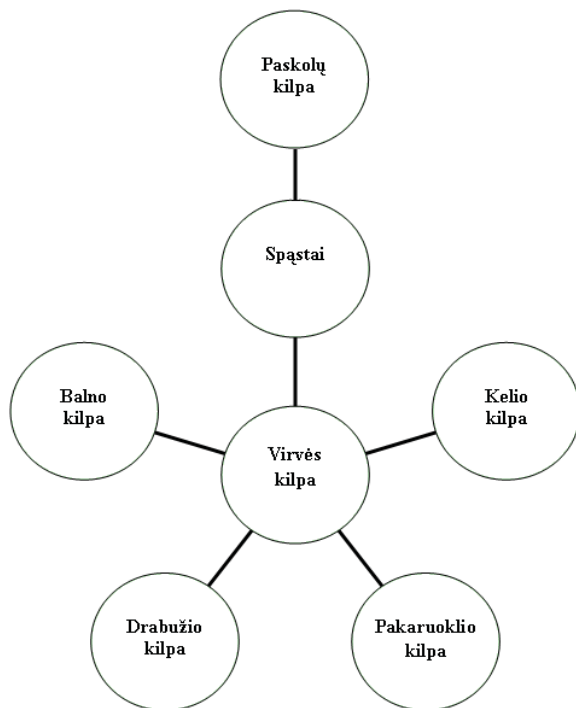
Vienažodės metonimijos atsiradimas paremtas reikšmės perkėlimu. Jis kitaip nei tropas skirtas tikrovės daiktams ir reiškiniams pavadinti, tad

nominacinė paskirtis nustelbia ornamentinę, ryškiają. Aptartasis daiktavardis *kilpa* taip pat turi metoniminių reikšmių. Tai dvi paskutinės, reiškiančios sunkumą, galą, pražūtį, rūpestį, krizę, žlugimą ir mirtį (savižudybę ar nužudymą). Pirmu atveju galima įžvelgti priežasties ir pasekmės ryšius (pakliuvus į *kilpą* laukia sunkumai ar pražūtis), antru – įrankio ir jo paskirties santykius. Taigi minėtas daiktavardis turi keturias reikšmes, atsiradusias dėl metaforinio reikšmės perkėlimo, ir dvi – dėl metoniminio. Kaip minėta, reikšmė perkeliama vienu iš šių būdu kiekvienu atveju, kai vienareikšmis, monosemiškai žodis tampa daugiareikšmiu ir įgyja vis naujų reikšmių.

1.2.4. Polisemijos tipai

Iki šiol kalbėta apie atskirų leksinių reikšmių tipus ir du skirtingus reikšmės perkėlimo būdus. Esama ir visos daugiareikšmio žodžio semantinės struktūros klasifikavimo į vadinamuosius polisemijos tipus. Pagal tai, kaip susijusios žodžio reikšmės, kuri kurią pagrindžia, skiriami trys tipai: spindulinė, grandininė ir mišrioji polisemija. Spindulinės polisemijos būdu atsiradusiame daugiareikšmiame žodyje visos šalutinės to žodžio reikšmės išsidėsto aplink pagrindinę, nes yra kilusios iš jos. Grandininė polisemija būna tuomet, kai kiekviena kita žodžio reikšmė yra atsiradusi iš ankstesnės, taigi kiekviena reikšmė, išskyrus paskutinę, turi po vieną išvestinę reikšmę. Mišrioji polisemija sieja abu ankstesnius tipus ir dažniausiai aptinkama analizuojant daugiareikšmio žodžio semantiką. Jei laikomasi požiūrio, kad semantinis daugiareikšmio žodžio centras yra vienas, t. y. pagrindinė jo reikšmė, šie tipai nekelia didesnių diskusijų, nes kiekvieno daugiareikšmio žodžio semantinę struktūrą galima priskirti vienam iš jų. Abejonių gali kilti dėl semantinio ryšio tarp atskirų reikšmių, dėl to, kuri iš jų pirminė, kuri – išvestinė. Aptartojo daiktavardžio *kilpa* semantinė struktūra atrodytų taip:

Visos šalutinės reikšmės, išskyrus 6, yra atsiradusios iš pagrindinės, o 6 – iš 2. Toks semantinis ryšys tarp reikšmių remiasi reikšmės perkėlimo pagrindu ir reikšmių panašumu. Tarp pagrindinės ir 2–5 reikšmių aiškus metaforinis ryšys, nulemtas formos panašumo, 7 reikšmė taip pat yra atsiradusi iš pagrindinės, tik jau metonimijos pagrindu, o 6 metonimiškai sietina su 2. Dėl pastarųjų dviejų priskyrimo galima diskutuoti, nes metoniminio reikšmės perkėlimo atveju pirminę reikšmę nustatyti yra sunkiau nei metaforinio. Be to, ryšys tarp reikšmių ne visada vienodo stiprumo, todėl polisemiją reikia skirti nuo homonimijos.

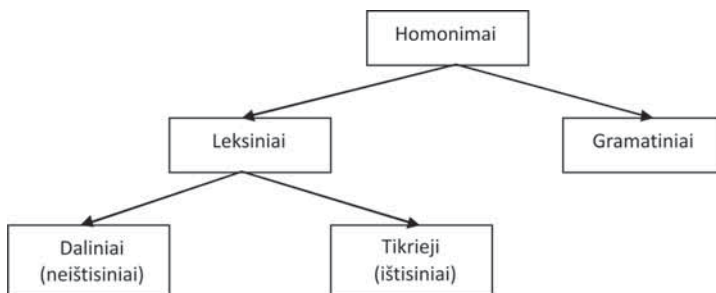

6 pav. Daugiareikšmio daiktavardžio *kilpa* semantinė struktūra

1.3. Polisemija ir homonimija

Polisemija buvo apibūdinta kaip reiškiny, kai tas pats žodis turi dvi ar daugiau semantiniu ryšiu susijusių reikšmių. Su polisemija siejamas kitas kalbos reiškiny, svarbus leksinei semantikai, – homonimija. Homonimija atsiranda tuomet, kai žodis turi dvi ar daugiau semantiškai nesusijusių reikšmių, tiksliau pasakius, yra du vienodos formos, bet skirtingus dalykus reiškiantys žodžiai. Taigi semantinis ryšys tarp reikšmių – svarbiausias daugiareikšmių žodžių ir homonimų skyrimo būdas, juo remdamiesi leksikografo nustato, ar rašyti iš pažiūros tą patį žodį į du žodyninius straipsnius, kaip semantiškas

nesusijusius homonimus, ar į vieną, kuriame būtų apibrėžtos skirtingos to paties daugiareikšmio žodžio reikšmės. Ne visada būna paprasta nuspręsti, ypač kai homonimų poros nariai yra daugiareikšmiai. Kad būtų lengviau suprasti polisemijos ir homonimijos skirtybes, reikia trumpai apibūdinti homonimus ir nurodyti jų rūšis.

7 pav. Homonimų rūšys

Kai kalbama apie homonimus, paprastai turima galvoje leksiniai homonimai – vienodai tariami ir rašomi tos pačios kalbos dalies žodžiai, turintys skirtingas leksines reikšmes (*saga* drabužiams susekti ir skandinavų sakmė, *maurai* – šiaurės vakarų Afrikos gyventojai ir dumbliai). Gramatiniams homonimams toks apibrėžimas netinka, nes tai yra tik sutampančios to paties žodžio gramatinės formos – daiktavardžių linksniai, veiksmažodžių asmenys ir pan. (*matau akis, stiklinė akis; gimtinė Lietuva, mes su Lietuva*).

Leksiniai homonimai skiriasi savo sutampančių gramatinių formų apimtimi. Jei sutampa visos formos (paprastai tai būna būna tos pačios kalbos dalies žodžiai), homonimai vadinami tikraisiais, jei sutampa tik dalis formų – daliniais. Pastarieji apima kelis atvejus: a) kai sutampa tik po vieną skirtingų kaitomų žodžių (paprastai priklausančių skirtingoms kalbos dalims) formą: *kas* (įvardis ir veiksmažodis: *kas atėjo, duobę kas*), *laiko* (daiktavardis ir veiksmažodis: *nėra laiko, kas tave čia laiko*); b) kai nekaitomas žodis (paprastairieveiksmis) sutampa su viena kaitomo žodžio forma: *valia*rieveiksmis ir daiktavardis: *stipri valia, valia prieštarauti, eik greta, žygiavo karių greta*); c) kai sutampa kelios kaitomų žodžių formos: *irti* (skirtingi veiksmažodžiai: *sunku valtį irti, siūlė ėmė irti*), *bendras* (būdvardis ir daiktavardis: *bendras reikalas, nusikaltimo bendras*).

Žodžio reikšmė. Žodynai ir tekstynai

Prie homonimų šliejami homofonai ir homografai. Homografai pasižymi vienoda rašyba, bet kirčiu ir/ar priegaide skiriasi jų tartis (daiktavardis ir būdvardis: *aukštas namas* ir *antras aukštas*, įvardis ir veiksmožodis: *buvau manęs* ir *neliesk manęs*, daiktavardis ir veiksmožodis: *graži gėlė* ir *bitės gėlė*). Homofonai, priešingai, yra vienodai tariami, bet skirtingai rašomi žodžiai (*segti* – *sekti*, *teigti* – *teikti*, *mirgtelėti* – *mirktelėti*).

Kaip galima spręsti iš pavyzdžių, homonimų reikšmių skirtybės akivaizdžios, tačiau kartais kyla klausimų dėl polisemijos ir homonimijos ribų. *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* nurodomi du tikrieji polisemiški homonimai: *1 žiedas*, *2 žiedas*. Tačiau jų homonimiškumas diskutuotinas, nes *2 žiedas* su visomis jo reikšmėmis gali būti laikomas ir *2 žiedo* metaforiniu reikšmės perkėlimo atveju pagal formos panašumą. Tas pat pasakytina ir apie šių žodžių vedinius *žiedinis*, pateiktus atskirais žodyniniais straipsniais su atskirais numeriais, t. y. laikomus homonimais.

1 žiedas (3) **1.** bot. augalo dauginimosi organas, iš kurio užauga vaisius: *Gėlės ž. Pilnavidutis ž. ~ų kvapas. Kad buvo ~ų, bus ir obolių. Liepų ~ų arbata.* **2.** prk rinkiniai, geriausi žmonės: *Tautos ž.*

2 žiedas (3) **1.** ant rankos piršto mūvimas papuošalas: *Aukso ž., ~elis. Sutuoktuvių ž. ~sutuoktuvių ž. ~ą užsimauti, nešioti, ~o dalijimas* (toks žaidimas) **2.** apskritimo pavidalo detalė ar dalis: *Dalgio ž. Guolio, stūmoklio, purkštuvo ž. Žirklių ~ai.* **3.** šulinio rentinio apskrita įleidžiama dalis: *Šulinio, gelžbetoniniai ~ai* **4.** *knyg.* apskritas, uždaras kelias ar sankryža, ratas: *Ž. aplink miestą. Sankryžos ž.*

Šis atvejis panašus į kitą daiktavardį *buožė*, kurio iš pirmo žvilgsnio nesusijusias reikšmes sieja bendras reikšmės komponentas „storas“:

buožė (1) **1.** koks sustorėjimas, bumbulas: *Lazda su geležine ~e* **2.** *etnogr.* spragilo galva. **3.** *etnogr.* senoviškos svarstyklės, svertuvas. **4.** šautuvo medinis atremiamasis galas. **5.** *b.* Sovietinis turtingesnio ūkininko pavadinimas

Homonimams nuo daugiareikšmių žodžių atskirti taikomi keli kriterijai: a) jau minėtas semantinio ryšio tarp reikšmių ir b) nagrinėjamų žodžių

kilmės, arba etimologinis, kriterijus. Remdamiesi antruoju kriterijumi lingvistai nustato bendrą ar skirtingą žodžių kilmę ir pagal ją atskiria homonimus. Tačiau žodžio kilmė ir raida ne visada žinoma, be to, neaišku, ką laikyti etimologiškai susijusiais žodžiais, o ko – ne. Anglų kalbos žodis *port* – uostas, yra kilęs iš lotyniško uosto pavadinimo *Portus*, o *port-wine* – Porto vynas, iš Portugalijos miesto pavadinimo *Oporto*, iš kur kilęs šis vynas. Bet pats vietovardis *Oporto* kilęs iš portugalų *o porto*, kuris reiškė uostą. Taigi galima daryti išvadą, kad portugalų uosto pavadinimas yra kilęs iš to paties lotyniško bendrinio daiktavardžio, pavadinančio uostą. Dažnai tokie ar panašūs aiškinimai atsiranda tik po kurio laiko, ištyrinėjus žodžių kilmę. Leksikografi, rengdami žodynus, pateikia daugiareikšmius žodžius ir homonimus remdamiesi tik sinchroniniu kriterijumi, tik dabartinės kalbos vaizdu, todėl kartais homonimai skiriami ten, kur turėtų būti vienas daugiareikšmis žodis, arba atvirkščiai. Taip yra atsitikę su daugiareikšmiu veiksmažodžiu *vyti*, kurį vėliau kalbininkai įrodė susidedant iš dviejų homonimų (plg. antrąją ir trečiąją *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* laidas):

výti 1 – 1. versti eiti ar bėgti, 2. iš paskos bėgant ar važiuojant stengtis priartėti ar pagauti

vyti 2 – 1. sukti (*j kamuolį*), 2. sukant gaminti (*virvę*), 3. sukti, krauti (*lizdą*)

Semantinio ryšio pertrūkis ties trimis paskutinėms daugiareikšmio žodžio reikšmėmis pastebėtas ir patvirtintas atlikus vartosenos tyrimus. Vienu atveju *vyti* vartotas su žmonių ir gyvulių pavadinimais, tuomet jis buvo slinkties veiksmažodis, kitu atveju veiksmo atlikėjo, subjekto vietoje buvo gyvių, ypač paukščių, vardai, o veiksmo objekto – daiktų pavadinimai (*lizdas*, *virvė*, *kamuolys*), tuomet *vyti* priklausė gaminimo veiksmažodžių grupei. Vartosenos analizę patvirtino ir *vyti* vediniai. Pasirodė, kad du homonimai turi skirtingus žodžių lizdus:

výti 1 – *vijikas*, *vijimas*, *vytynės*, *pavijys*, *vaikyti*, *vajoti*, *pavymui*

výti 2 – *vijikas*, *vijimas*, *vajoti*, *vytynė*, *vijoklis*, *vytis*, *vytulas*, *vytuvai*, *vynioti*, *vijoti*

Žodžio reikšmė. Žodynai ir tekstynai

Tuo remdamiesi leksikografs atskyrė semantiškai nesusijusias reikšmes ir iš jų suformavo atskirą homonimišką veiksmažodį *vyti* 2.

Homonimija neatrodė dažnas ar bendravimą sunkinantis kalbos reiškiny, kol neatsirado kompiuteriniai tekstynai, kurių žodžius specialiomis programomis buvo pradėta žymėti gramatinėmis pažymomis. Šiomis pažymomis nurodoma kiekvieno teksto žodžio a) lema, t. y. pagrindinė žodžio forma ir b) kalbos dalis ir jai būdingos morfologinės kategorijos. Tik automatiškai anotavus tekstus paaiškėjo homonimijos mastas, nes kompiuterine programa apibūdinamas kiekvienas žodis atskirai, analizuojamos pavienės formos, neatsižvelgiant į kontekstą. Ypač dažna pasirodė dalinė homonimija, išryškėjanti kaskart, kai vienas ir tas pats žodis anotuojamas keliomis pažymomis:

<p><u>Keli</u></p> <p><u>dkt. <kelis></u></p> <p><u>dkt. vyr. g. vns. Š.</u></p> <p><u>iv. <keli></u></p> <p><u>iv. vyr. g. V.</u></p> <p><u>vks. <kelti (-elia, -élè)></u></p> <p><u>vks. teig. nesngr. tiesiog. n.</u></p> <p><u>es. l. vns. 2 asm.</u></p> <p><u>dalykai</u></p> <p><u>dkt. <dalykas></u></p> <p><u>dkt. vyr. g. dgs. V.</u></p> <p><u>paakino</u></p> <p><u>vks. <paakinti (-a, -o)></u></p> <p><u>vks. teig. nesngr. tiesiog. n.</u></p> <p><u>būt. k. l. vns. 3 asm.</u></p> <p><u>vks. teig. nesngr. tiesiog. n.</u></p> <p><u>būt. k. l. dgs. 3 asm.</u></p>	<p><u>imtis</u></p> <p><u>vks. <imtis (imasi, ėmėsi)></u></p> <p><u>bendr. teig. sngr.</u></p> <p><u>dkt. <imtis></u></p> <p><u>dkt. mot. g. vns. V.</u></p> <p><u>dkt. mot. g. dgs. G.</u></p> <p><u>šio</u></p> <p><u>iv. <šis></u></p> <p><u>iv. neįvardž. vyr. g. vns. K.</u></p> <p><u>straipsnio</u></p> <p><u>dkt. <straipsnis></u></p> <p><u>dkt. vyr. g. vns. K.</u></p>
--	---

Automatiškai aptinkami visi, žmogui kartais sunkiai suvokiami, dalinės homonimijos atvejai. Žodžio formą *žemės* junginyje *žemės ūkis*, neabejotinai

rodo, kad *žemės* – moteriškosios giminės daiktavardžio vienaskaitos kilmininkas. Jeigu reikėtų analizuoti šią žodžio formą, nežinant, kokie gretimi žodžiai, būtų galima spėti, kad *žemės* dar gali būti ir daugiskaitos vardininkas, pavyzdžiui, *Lietuva – žemės nuo Baltijos iki Juodosios jūros*. Vargu ar kas nors pasakytų, kad analizuojama forma gali būti ir veiksmažodis, pavyzdžiui: *žemės (t. y. kris) kainos*. Panašiai žodžio forma *staline* gali būti morfologiškai analizuojama ne tik kaip moteriškosios giminės būdvardžio vienaskaitos įnagininkas (pvz., *su staline lempa*), bet ir kaip tikrinio daiktavardžio *Stalinas* vienaskaitos šauksmininkas. Šie keli lietuvių kalbos pavyzdžiai, nors labai neįprasti, nėra vartojami dabartinėje lietuvių kalboje, bet galimi teoriškai, todėl juos ir pateikia automatinės morfologinės lietuvių kalbos analizės programa.

Dažniausiai sutampa kaitomos kalbos dalys, pavyzdžiui, veiksmažodžiai su daiktavardžiais (*laužo šakas – laužo liepsna*), to paties daiktavardžio linksniai (*naujos kalbos mokymasis – kelios užsienio kalbos*), skirtingų daiktavardžių linksniai (*lįšk į būdą – atrado naują gydymo būdą*) ir pan. Labai didelis lietuvių kalbos nekaitomų kalbos dalių gramatinis (morfologinis) daugiareikšmiškumas, pavyzdžiui, dažniausias lietuvių kalbos žodis *ir* gali būti vartojamas kaip jungtukas (*tėvai ir vaikai*) ir dalelytė (*ir ką tu jam padarysi?*).

Dažniausiai daliniams homonimams priskiriamos dvi trys lemos, pavyzdžiui, žodžio formai *namo* morfologinės analizės programa pateikia dvi lemas: daiktavardį *namas* ir prievieksmį *namo*; *laimės* – daiktavardį *laimė* ir veiksmažodį *laimėti*. Didesnis daugiareikšmiškumas būdingas žodžių formoms, pavyzdžiui: forma *gera* gali būti morfologiškai anotuojama kaip moteriškosios giminės būdvardžio vienaskaitos vardininkas (*gera knyga*), vienaskaitos įnagininkas (*su gera knyga*) arba kaip bevardė giminė (*man čia gera*). Vienai lietuvių kalbos žodžio formai vidutiniškai tenka po 1, 3 lemos (antraštinės / žodyninės formos) ir 1, 6 morfologinės pažymos (morfologinė pažyma – išsami gramatinė informacija apie žodžio formą, pavyzdžiui, nurodoma giminė, skaičius, linksnis, nuosaka, laikas, rūšis, asmuo ir pan.).

Homonimija išryškėja iš anotuoto tekstinio, kai vienu metu tai pačiai žodžio formai galima pritaikyti skirtingas gramatines pažymas. Polisemija pastebima žodynuose, kur surašomos visos to paties žodžio reikšmės, ar tekstynuose, kai greta atsiranda ar yra apibendrinama daug to paties žodžio vartojimo pavyzdžių, kitaip sakant, kalboje kaip sistemoje, bet ne realioje šnekoje. Vartojant žodžius tekste ar sakytinėje kalboje vienu metu panaudojama

Žodžio reikšmė. Žodynai ir tekstynai

arba aktualizuojama tik viena kuri nors reikšmė, tad kitos neprisimenamos, išskyrus tyčines ar netyčines dviprasmybes bei specialiai kuriamą daugia-prasmiškumą.

Žodžių žaismas, arba kalambūras, – humoristų naudojamas verbaliojo, arba žodinio, humoro triukas, kai žodis pavartojamas taip, kad tuo pat metu išryškėtų kelios, paprastai dvi ar net trys jo reikšmės:

Kitą kartą žmogui atrodo, kad jis išeina pasivaikščioti, o pasirodo – iš proto.

Pentktadienį kažkas užėjo... Ne į namus, bet į galvą!

Žmonės žmonės! Kada gi jūs ateisite į protą? Aš jau atėjau. Dabar einu tolyn. (Jurgis Gimberis)

Autoriaus meistriškumą rodo tai, kad kartais vienu metu panaudojamos net trys skirtingos to paties žodžio reikšmės: *Vienus aktus pasirašom, kitus atliekam, į trečius tik vėpsom prasižioję.*

Kai žaidžiama žodžiais, nebūtina vartoti vienodus žodžius (homonimiškus ar polisemiškus), jie gali šiek tiek skirtis, kad ir priešdėliais:

Kalbininkams šovė į galvą, kad „pergyventi“ tam tikra prasme neteisingas žodis. Ta prasme reiktų vartoti „išgyventi“, sako ekspertai. Aš irgi taip sakau, jei pergyvenai, vadinasi, išgyvenai. Bet iš pensijos nelabai pragyvensi...

Jei autoriui atrodo, kad skaitytojas gali nesuprasti vienos iš aktualizuojamų reikšmių, jis ją aiškina ar primena:

... alkoholinių gėrimų išgėriau šiek tiek daugiau nei leidžia konstitucija (mano organizmo konstitucija).

Kai kuriuos organus tu pats gali vartoti maistui, kai kurie tave patį ėda. Priminsiu, jog „organais“ senovėje vadindavo kai kurias institucijas.

Tam, kad vienu metu išryškėtų kelios skirtingos to paties žodžio reikšmės,

kuriamas specialus kontekstas. Jurgis Gimberis tai daro parinkdamas antonimus, paryškinančius kontrastą ir taip leidžiančius suvokti kalambūrą:

Deja, oro nepataisysi, o pagadinti galima.

Kartais atrodo, kad gyvenimas eina ne į priekį, bet į užpakalį.

Kalambūrams kurti tinka ir pavieniai žodžiai, ir paprasti ar frazeologiniai žodžių junginiai. Kartais autorius tame pačiame sakinyje ar trumpame tekste dukart pakartoja daugiareikšmį žodį ar posakį, ypač frazeologizmą, kad jis būtų pavartotas ir tiesiogine, ir perkeltine reikšme:

Tavo vietoje aš nebūčiau tavo vietoje.

Gyvenime svarbu neprarasti orientacijos – kur šiaurė, kur pietūs, kada pietūs...

Ateina laikas, kai iš „pinigų maišo“ pradeda „byrėti pjuvenos“.

Dažnai visas tekstas konstruojamas perkeltinės reikšmės tiesioginio suvokimo, išmetaforintos metaforos ar paraidžiui suvoktos metonimijos principu:

Yra gudruolių, kurie ragina „pasidalyti mintimis“. Kad gaila. Dažnai pačiam pritrūksta.

Neišsigąsk, kai laidos vedėjas sako „mūsų laikas baigiasi“. Jis ne tai turėjo galvoje.

Girdėjau sveiko proto balsą. Nieko nesupratau, ką jis sako.

Prieš kišdamas kelnes į skalbimo mašiną, patikrink, ar nepalikai kišenėse pinigų. Skalbti pinigus griežtai draudžiama.

Šitas išmetaforinimas, arba paraidinis perkeltinės reikšmės posakių vartojimas – mėgiamas J. Gimberio triukas. Užmušti laiką su pagaliu, įsivaizduoti Vilniaus butelius tokio dydžio kaip jo transporto kamščiai, penėti dvasią, kad nedvestų, – tai vis polisemija ir homonimija paremto verbaliojo humoro pavyzdžiai. Autorius, rodos, mėgaujasi apgaudamas skaitytoją ir įteigdamas

jam kitą reikšmę, kartais tą pasakydamas atviru tekstu: *Pavakariai... Ne, ne ta prasme! Ne pavakariai, o pavakarys. Pavakariai jau suvalgyti.*

Netyčinės dviprasmybės išryškėja per nesusipratimus. Pavyzdžiu galėtų būti tokia situacija. Prieš susirinkimą, laukdami bendradarbių, kalbasi tarybos pirmininkas ir sekretorė. Ši klausia: „*Kažin, kiek truks*“, turėdama galvoje susirinkimo trukmę. Pirmininkas, skaičiuodamas susirinkusius, jai atsako: „*Bijau, kad kvorumo nebūs*“, nes rūpinasi, kad nesusirinks reikiamas dalyvių skaičius.

Žodžių žaismas, ar gyvenimiškosios dviprasmybės, aktualizuoja ne tik kelias daugiareikšmių žodžių reikšmes, bet ir homonimus, todėl viename tekste atsiranda keli daugiareikšmiai homonimai. Vytautės Žilinskaitės humoreskoje *Apie nieką* (Žilinskaitė 1991: 45–46) žaidžiama dviem homonimais *niekas*, iš kurių vienas yra dvireikšmis (žr. *Dabartinės lietuvių kalbos žodyną*):

1 niėkas pažym. įv. Joks (žmogus ar daiktas), nė vienas: *N. ~o nematė. N. kitas jo daugiau nepažino, tik aš. Nedaryk nieko bloga ~am. Aš su jais neturiu ~o bendro. Daugiau ~o nežinau. Jis ~uo nesirūpina. Be niekur ~o* (be priežasties, šiaip sau). *Kaip niekur ~o* (kaip nekaltas, lyg nieko nebūtų atsitikę). *~am vertas(tikęs)* (prastas). *~u gyvu* (niekaip).

2 niėkas 1. Menkas, prastas daiktas, nesvarbus dalykas, menkniekis: *Čia ne n., čia labai geras daiktas. Dėl menko ~o jis supyko. Visokius ~us šneka.* 2. Apie prastą žmogų, menkystę: *Jis mane ~u laiko. Kaip ~ą* (lengvai). *~ais* (*j ~us*) *paversti* (pagadinti, sužlugdyti). *~ų kalba* (nesąmonė).

Humoreskoje panaudoti abu homonimai. Daiktavardis vartojamas 1, 2, 3 ir kai kuriuose kituose sakiniuose, įvardis – 5–9 sakiniuose imtinai ir kai kur toliau. Skiriamasis įvardinės vartosenos bruožas – įvardis eina drauge su būdvardžių ar veiksmažodžiu, prasidedančiu priešdėliu *ne-*. Humoreskoje daiktavardis *niekas* vartojamas abiem reikšmėmis, antroji ypač ryški 10 ir 11 sakiniuose, o 2 ir 3, nors vartojamas daiktavardiškai, turi sąsają su įvardine (teisinga įvardinė vartosena būtų: *niekas nespainioja, niekas nepadarė*, bet neatitiktų kūrybinio sumanymo). Tuo pat metu, veikiant tolesnių sakinių kontekstui, ryški ir įvardinė reikšmė, taigi vienu metu aktualizuojami abu homonimai. Tai ir yra žodžių žaismo veikimo principas.

1. Kai žmogus neturi apie ką rašyti, gali rašyti apie nieką...
2. Niekas painiojasi mums kiekviename žingsnyje. 3. Jei tau iškūlė langą, gali nė nesiteirauti: tai padarė niekas. 4. Jei iš sandėlio dingsta prekės, jų neėmė niekas. 5. Niekas nežino, kur toji skundų knyga... 6. Niekas nekaltas, jei tave stuktėlėjo savivartė. 7. Jeigu išgersi šimtą gramų, taip pat nieko neatsitiks. 8. Niekam neužklius, jei ką susikombinuosi. 9. Ir labai gaila, kad nieko neišdegė...
10. O kam neteko turėti reikalų su nieku, kuris gali viską.
11. Tu eini į to nieko kabinetą. 12. Nieko nelaukdamas, jis tave išklauso ir sako:
13. – Niekai. Aš viską sutvarkysiu. Man tai nieko nereiškia.
14. Kai antrą kartą užeini, jis sako:
15. – Buvau užmiršęs. Niekas man nepriminė.
16. Trečią kartą kelią pastoja sekretorė:
17. – Neikit, nieko nepriima.
18. – O kada priims.
19. – Nieko nesakė.
20. Nieko kito ir vėliau nepeši.

Čia išdėstytos teorinės nuostatos nėra vienintėlės galimos, esama ir kitokių nuomonių dėl svarbiausių leksinės semantikos teiginių, pavyzdžiui, žodis gali turėti ne vieną, o kelias pagrindines reikšmes – semantinius centrus, apie kuriuos telkiasi šalutinės, metonimija kaip reikšmės perkėlimo būdas neskiriama nuo metaforos ir kt., tačiau čia pateiktos nuostatos vyrauja lituanistikoje, yra įsitvirtinusios tradiciškai. Remiantis išdėstyta polisemijos ir homonimijos samprata toliau aptarti žodžio reikšmių pateikimo būdai žodynuose ir galimybės tirti jų vartosenos ypatumus tekstyнуose.

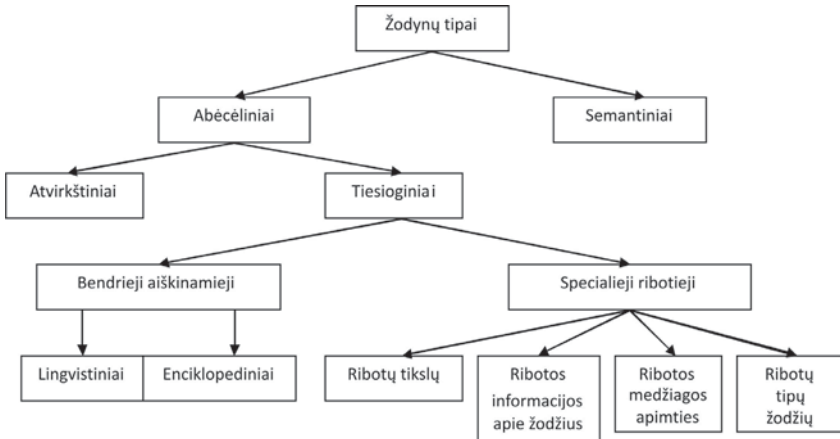
2. ŽODŽIAI ŽODYNUOSE

Žodžiai registruojami ir jų reikšmės aprašomos žodynuose, kurie informacinių technologijų eroje keičia pavidalą – iš popierinių tampa skaitmeniniais. Keičiasi ir žodynų sudarymo būdai, priemonės ir šaltiniai. Pagrindiniu leksikografiniu šaltiniu tampa specialiai sudaryti tekstynai ar bet kokios didelės elektroninių tekstų sandėlios, kurių pati didžiausia – internetas. Kad ir kaip pakistų leksikografija, žodynų tipai su nedidelėmis išimtimis išlieka tie patys. Svarbu suprasti jų įvairovę, išmanyti kiekvieno atskiro tipo paskirtį ir galimybes, kad būtų galima geriau jais pasinaudoti aktyviai ar pasyviai vartojant gimtąją ar užsienio kalbą, t. y. šnekant ar rašant, skaitant ir klausant. 8 pav. išvardytos visos stambiausios žodynų grupės, suklasifikuotos pagal kelis skirtingus kriterijus, bet nurodyti ne visi galimi tipai, tad schema gali būti plečiama ir pildoma.

Pirmasis kriterijus, pagal kurį skiriamos dvi pagrindinės žodynų grupės, – žodžių pateikimo žodyne tvarka. Didžiuma žodynų sudaryti iš abėcėlės tvarka surikiuotų žodžių, tačiau esama ir tokių, kuriuose į pirmą vietą iškeliamas turinys, ne forma. Tai semantinės žodžių tvarkos žodynai. Jiems priklauso aptartieji sisteminiai žodynai, iš dalies – sinonimų ir antonimų (nors antraštiniai dviejų pastarųjų žodžiai ir pateikiami abėcėlės tvarka) bei žodinių asociacijų žodynai, kuriuose prie žodžių stimulų surašomi dažnumo mažėjimo tvarka tie žodžiai, kurie psicholingvistinio eksperimento dalyviams ateina į galvą išgirdus žodį stimulą.

Antrasis kriterijus taikomas tik abėcėlinės žodžių tvarkos žodynams. Jie skiriami pagal tai, į kokią žodžio dalį – jo pradžią ar galą – žiūrima abėcėliškai. Dažniausiai žodžiai rikiuojami pagal pradžią, todėl daugiausiai yra

8 pav. Bendrieji žodynų tipai

tiesioginės abėcėlinės tvarkos žodynų. Tačiau esama ir atvirkštinių, kuriuose ieškoma žodžių pagal jų galo morfemas (pvz., kai reikia rasti visus daiktavardžius, besibaigiančius galūne *-is* ar priesaga *-ėlis*). Panašūs ir kadaise populiarūs buvę rimavimo žodynai.

Trečiasis žodynų skyrimo kriterijus – išsamumas, pateikiamos lingvistinės informacijos pobūdis ir aprėptis. Pagal šį kriterijų skiriami bendrieji aiškinamieji ir specialieji ribotieji žodynai. Pirmiesiems būdinga plati aprašomosios leksikos aprėptis ir visapusiška apie ją pateikiama informacija (lingvistinė ir enciklopedinė), antriesiems – į žodyną įtraukiamos leksikos atranka pagal įvairius požymius ir ribota lingvistinė informacija. Žodžiai žodynams atrenkami pagal tikslus (norminamieji, kalbos klaidų), pagal pateikiamą specialią informaciją (rašybos, tarties, dažnumo, junglumo ir pan.), pagal aprašomų žodžių tipus (frazologizmų, santrumpų, patarlių ir priežodžių, eufemizmų, tarptautinių žodžių, vardažodžių ir pan.). Smulkiau skirstomi žodynai, riboti pagal pateikiamos medžiagos apimtį laiko aspektu (istoriniai ar naujažodžių žodynai), erdvės aspektu (regionų ar tarmių žodynai), visuomenės sluoksnių (žargonų, terminų ir pan.) ir vartojamų kalbų (žr. 2.2.). Visi šie požymiai drauge su pateikiamos informacijos aspektais sudaro ketvirtąjį, paskutinį, žodynų grupių skyrimo pagrindą.

Iš visų žodynų tipų patys svarbiausi leksinei semantikai yra lingvistiniai

aiškinamieji ir vertimo žodynai, mat juose didžiausias dėmesys skiriamas žodžių reikšmėms. Apie juos bus kalbama atskirai. Čia būtų svarbu paaiškinti, kuo skiriasi dvi bendrųjų aiškinamųjų žodynų grupės: lingvistiniai ir enciklopediniai. Esminis skirtumas tas, kad lingvistiniai žodynai orientuoti į žodį, kalbinius jo ypatumus, reikšmę ir vartoseną, o enciklopediniai žodynai, kartais sunkiai atskiriami nuo enciklopedijų, apibrėžia žodžiais įvardijamas sąvokas, atspindinčias įvairias realijas. Dėl to smarkiai skiriasi lingvistinių ir enciklopedinių žodynų antraštinių žodžių sąrašai. Į lingvistinius žodynus traukiami bet kokios kalbos dalies žodžiai, enciklopediniuose dominuoja daiktavardžiai, ypač tikriniai, nes būtent jais ir įvardijamos realijos, t. y. specifiniai tam tikros visuomenės materialiosios ir nematerialios kultūros dalykai: etnografiniai daiktai, reiškiniai, titulai, vietovardžiai, mokslo terminai ir kt. Net ir tada, kai antraštiniai žodžiai sutampa, skiriasi jų apibrėžtys. Lingvistiniuose aiškinamuosiuose žodynuose daug kalbinių pažymų, o reikšmės skiriamos pagal minimalius būtinus skiriamuosius požymius, nurodant jų tik tiek, kiek reikia daiktui ar reiškiniui atpažinti. Enciklopediniuose žodynuose papildomos lingvistinės informacijos (fonetikos, gramatikos, stilistikos ir kt.) nėra, o dalykinės informacijos apie žodžiais pavadinamus dalykus – daug. Kai kurie enciklopediniai žodynai nuo enciklopedijų skiriasi tuo, kad juose pateikiama daugiau bendrinių žodžių nei tikrinių vardų. Toliau pateiktas vienas iš dviejų homonimų *degimas*, reiškiantis išdegusią vietą, *Lietuvių kalbos žodyne* (www.lkz.lt) ir *Lietuvių enciklopedijoje*:

2 **degìmas** sm. ppr. pl. (2) J, dėgimas (1) J. Jabl, BŽ77, dėgymas (3^b) Nmn; R išdegusi vieta (pieva, pelkė, miškas), degesė: Išdegė didelis degìmas Brž. Šieną veža iš degìmo Trs. Į degimą karvė įklimpo Ig. Paganyk karves degimė Ktk. Dabar vieni degìmai mūsų girio[je]; sausų malkų – kiek nori VŠR. Šiemet nežėlė degìmai Kp. Per vis derantys yra tabokynui degimai, tai yra gerai išdegę skynimai S. Dauk. Mačiau, tavo arkliai už degimų Pg. Pernykščiuose degimuose šiemet tik zuikio linai teaugš Krp.

Degimas, degsnis, degsnys, kiekviena, ypač girioje ar miške, išdegusi vieta. Seniau miškus, pievomis ar dirbama žeme versdami, paprastai juos nudegindavo (žr. lydymas), ir D. pradėdavo dirbti šakočiu (žr.) akėdami. Mūsų dienomis išlikę gausūs vietų ir žemės vardai, pvz., Degimas, Degėsiai, Degsnė, Išdaga, Nuodaga ir kt., rodą šios kūriavos būdą.

Norint išsiaiškinti žodžio reikšmę, o ne juo pavadinamo dalyko ypatybes, reikia jo ieškoti bendrajame aiškinamajame žodyne. Pravartūs ir kai kurie specialieji žodynai – vertimo, tarptautinių žodžių, terminų, sinonimų, antonimų, frazeologizmų ir pan. Apie visus juos, vienaip ar kitaip apibrėžiančius žodžio reikšmę, čia kalbama atskirai.

2.1. Žodžių reikšmės aiškinamuosiuose žodynuose

Bendrieji aiškinamieji žodynai skirti žodžių reikšmėms paaiškinti ta pačia kalba, kuria yra tie žodžiai. Tad kitaip nei vertimo žodynai, kuriuose žodžių apibrėžtys pateikiamos kita kalba drauge su jų atitikmenimis, aiškinamieji žodynai skirti gimtakalbiam arba svetimkalbiam, gerai pramokusiems užsienio kalbos. Aiškinamieji žodynai aprėpia visą tam tikros kalbos leksiką, todėl jie dar vadinami bendraisiais, nes plačia aprėptimi skiriasi nuo ribotų specialiųjų, apsiribojančių tik atskira leksikos dalimi ar sluoksniu, pavyzdžiui, frazeologija. Be semantinės informacijos juose esama ir kitokių duomenų: kilmės, tarties, kirčiavimo, morfologijos, vartosenos ir kt. Apskritai jie, kaip ir gramatikos, laikomi kiekvienos kalbos lingvistinio aprašo dalimi. Kalba, neturinti išsamaus visų savo žodžių žodyno, laikoma neaprašyta, neištirta, todėl XIX–XX a. sandūroje naujai atrastoms kalboms pirmiausiai buvo rašomi žodynai, o tik po to gramatikos. Aiškinamieji žodynai yra būtini, norint suvokti kalbos esmę, jų negali pavaduoti vertimo žodynai, kuriuose duoti atitikmenys tik iš dalies parodo, kas ir kaip gali būti įvardijama kuria nors kalba. Todėl mokantis svetimos kalbos svarbu kuo greičiau pradėti naudotis ta kalba parašytu aiškinamuoju žodynu.

E. Jakaitienė rašo apie tris aiškinamųjų žodynų tipus: išsamiuosius, diferencinius ir mokomuosius. Išsamiaisiais vadinami tie daugiatomiai kapitaliniai žodynai, kuriais siekiama susisteminti visą vienos kalbos leksiką – tarmes ir bendrinę kalbą, sakomąją ir rašomąją, naująją ir senąją. Kur kas mažesnės apimties, paprastai vienaatomiai, būna diferenciniai aiškinamieji žodynai, skirti tam tikro laikotarpio arba tam tikros apibrėžtos kalbos atmainos leksikai. Jie gali būti specialūs ir riboti, jei apsiriboja tik vienos tarmės ar kokios nors socialinei grupei būdingų žodžių visuma – tarmių ar sociolektų žodynai. Prie bendrųjų aiškinamųjų žodynų priklauso bendrinės kalbos žodynai, turintys tikslą pateikti ne visą, o norminę, t. y. rekomenduojamą vartoti, leksiką.

Norminamieji žodynai rašomi gimtakalbiams, o paprasteni už juos, bet irgi aiškinamieji, – svetimkalbiams.

Žodynų panašumai ir skirtumai geriausiai išryškėja palyginus juose to paties žodžio aprašus. Pasirinktas daiktavardis *liūnas*, jo vartoseną vėliau bus tiriama ir tekстыne.

Esama dviejų pagrindinių aiškinamųjų lietuvių kalbos žodynų, skirtų gimtakalbiams. Tai 20 tomų apimties išsamusis, akademinis *Lietuvių kalbos žodynas* (LKŽ) arba internetinė jo versija (<http://www.lkz.lt>) ir kelios laidos vienetinio norminamojo *Dabartinės kalbos žodyno*, rekomenduotina pasuktinė ir internetinė jo versijos (<http://www.autoinfo.lt/webdic/>). Svetimkalbiams 2000 m. išleistas *Mokomasis lietuvių kalbos žodynas*. Jo apimtis – tik 8 000 žodžių ir žodžių junginių, todėl jame pateikti tik dažniausi ir būtinausi žodžiai. *Mokomajame lietuvių kalbos žodyne* šio žodžio nėra. Kad išryškėtų žodyno ypatumai, pateiktas tik vienas pavyzdys. Daiktavardžiui *akis Lietuvių kalbos žodyne* priskiriamos dvidešimt dvi reikšmės, *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* – devynios ir labai daug frazeologizmų, o *Mokomajame lietuvių kalbos žodyne* – tik viena, pagrindinė.

LKŽ ir DLKŽ skirtybės iliustruojamos *liūno* aprašu. LKŽ nurodomos dvi tiriamojo daiktavardžio reikšmės. Pirmoji yra pagrindinė, antroji – šalutinė tiesioginė. Reikšmės perkėlimo pagrindas – metafora, panašumas pagal pavidalą.

liūnas sm. (1)

1. SD373, [K], Als, KlvrŽ, Srv, Šmk, Ms, Slnt, Plk, Bgs, Svn *linkstanti samanų pluta pelkėje, prie pelkėjančių ežerų ar upių*: Čia prie upės liūnas, kur vis šlapia, kur neišdžiūsta niekadoms J. Upėj ir liūnuos žuvis – kiek tik nori, ir kokios žuvis! J.Bil. Atsivėrė liūnas Šlv. Įvažiavo į liūną Skr. Liūnuose girtuoklės ir gailiai auga Trgn. Paupio pievose yra daug liūnų Auk. Neleisk karvių artie an liūną, ba gali inlėkt Vžns. Ištraukė mane ... iš klumpančio liūno ChPs40,3. Ū Gaidys kaip liūnas (*minkštas, riebus*) Dbk. Rugiai kaip liūnas (*tankūs*) – uodas nosies neįkiš Ldk.

2. *klampynė, marmalynė*: Per pavasario liūnus neišvažiuosi Btg. Ant kelio nuo didelio lietaus liūnas atsivėrė Prnv. Laukas iš rudens artas, dar neišdžiūvęs, tiesiog liūnas Rs. Karvės paskendę liūne (*nepakreiktos*) Pc. Jų gurbas – è liūnas, è liūnas: inėjai ir nulinkai Ds. Kada gi pasibaigs tas liūnas (*purvynė*) nuo kiemo? Vv

DLKŽ nurodoma tik viena reikšmė, kuri sutampa su pirmąja LKŽ reikšme, antroji, platesnės apimties, – neįtraukta, nėra ir šiandien dažniausiai vartojamos šio žodžio reikšmės (žr. 3.1.1.).

liūn// as (1) liumpsinti pelkė dėl po durpėmis slūgsančio vandens:
Atsivėrė l. ~uose vaivorai auga.

Apibendrinant aiškinamųjų žodynų vaidmenį žodžio reikšmei aptarti reikia pasakyti: šie žodynai – labai svarbus semantinės informacijos šaltinis, tačiau juo negalima beatodairiškai pasikliauti, nes žodynai rengiami turint įvairių tikslų, laikantis skirtingų žodyno sudarymo ir reikšmių skyrimo ir pateikimo principų. Į juos būtina atsižvelgti aiškinantis rūpimo žodžio reikšmę.

2.2. Vertimo žodynai

Kelių, paprastai dviejų, kalbų žodynai – pirmoji, seniausiai atsiradusi žodynų rūšis, dažniausiai vartojama ir pati tipiškiausia. Dar kitaip jie gali būti vadinami *paraleliniais*, arba *dvikalbiais* (plg. Jakaitienė 2005) Žmonės, paprašyti nurodyti kokį nors konkretų žodyną, paprastai nurodo vertimo žodyną, kitaip dar vadinamą paraleliniu, kuriame vienos kalbos žodžiai paaiškinti kita kalba, duoti jų atitikmenys. Iš tiesų kelių kalbų žodynai gali būti ne tik vertimo, bet ir aiškinamieji. Tokie būna mirusių kalbų – sanskrito, senosios graikų, lotynų – žodynai, kurių žodžiams labai sunku rasti atitikmenis šiaudienėse kalbose, todėl jie aiškinami, tik kita kalba. Tikrieji vertimo žodynai gali būti dviejų, trijų kalbų arba daugiakalbiai. Kuo daugiau kalbų atitikmenų pateikiama viename žodyne, tuo trumpesni atskirų žodžių aprašai, apsiribojantys tik vertimo atitikmenimis.

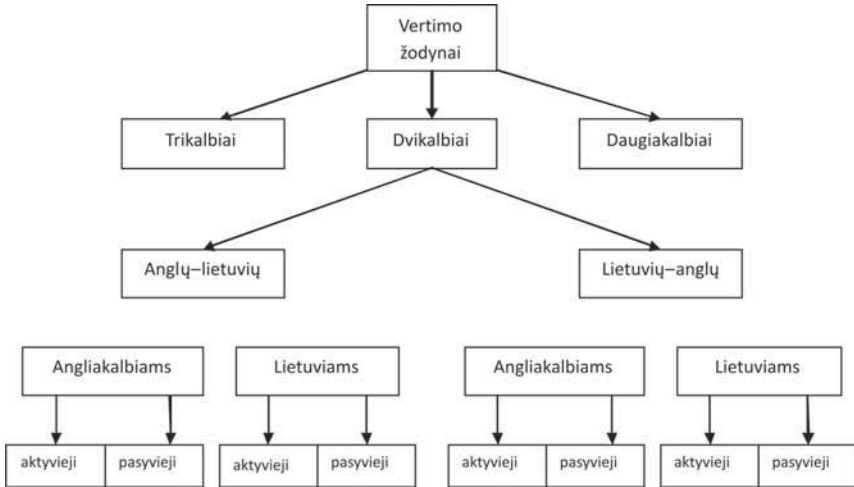
Dvikalbiai vertimo žodynai, jei imsime tą pačią kalbų porą, pavyzdžiui, lietuvių ir anglų, skiriasi vertimo kryptimi, t. y. iš kurios į kurią kalbą verčiama. Pirmoji, nurodyta žodyno pavadinime, yra originalo, antroji – vertimo kalba, todėl turime anglų–lietuvių ir lietuvių–anglų kalbų žodynus. Tačiau ir tos pačios kalbų poros ir vertimo krypties žodynai gali būti dvejopi, besiskiriantys adresatu. Sakykim, anglų–lietuvių kalbų žodynas smarkiai skirtųsi, jei būtų parengtos abi jos rūšys – ir gimtakalbiui lietuviui (tokių turime ne

vieną), ir gimtakalbiui britui, amerikiečiui ar australui. Mat nuo gimtosios kalbos priklauso tai kalbai skirtos aprašo dalies detalumas: lietuviams išsamiai aprašyti anglų kalbos žodžiai, duodama įvairi lingvistinė informacija apie juos, o lietuvių kalba pateikiami tik paaiškinimai ir atitikmenys. Angliakalbiui anglų–lietuvių kalbų žodyno prisireiktų verčiant iš savo gimtosios į svetimą lietuvių kalbą, todėl tokia žodyne anglų kalbos žodžiai ir jų reikšmės būtų aprašomi minimaliai, o lietuvių – kuo išsamiau.

Greta vartojamų kalbų skaičiaus, vertimo krypties ir adresato yra dar vienas labai svarbus bruožas, pagal kurį skiriami dvikalbiai vertimo žodynai. Tai – kalbos vartojimo pobūdis: pasyvus, kai tik klausoma ar skaitoma, ar aktyvus, kai kalbama ar rašoma. Jis jau buvo minėtas, kalbant apie sisteminius žodynus, skirtus aktyviai kalbos vartosenai. Vertimo žodynai taip pat rašomi aktyviems ir pasyviems kalbos vartotojams. Pasyviesiems reikia tokio žodyno, kuriame būtų kuo daugiau žodžių, nebūtinai detaliai aprašytų, nes skaitantiems tekstus svarbu juos suprasti. Kalbant ar rašant svetima kalba, labai svarbu žinoti, kaip teisingai pavartoti žodį, todėl aktyviajame žodyne būna pateikta daug fonetinės, gramatinės, stilistinės informacijos apie žodį, duodama daug jo vartojimo pavyzdžių žodžių junginiuose ir kt. Aktyvųjų žodyną nuo pasyvaus galima atskirti vien užmetus akį, mat atskirų jo žodžių aprašai būna ilgi, išsamūs, o pačiame žodyne, suprantama, telpa nedaug, bet dažniausiai vartojamų žodžių.

Suskirsčius vertimo žodynus pagal keturis minėtus požymius, o dvikalbiam pasirinkus konkrečią anglų ir lietuvių kalbų porą, galima nubraižyti detalią vertimo žodyną tipų schemą (žr. 9 pav.).

Iš schemos matyti: idealiu atveju vien tik šiai kalbų porai reikėtų aštuonių žodynų, kad būtų išsemtos visos jų teikiamos galimybės. Kai abi kalbos vartojamos daugelio žmonių, taigi yra vienodai svarbios, ta kalbų pora turi didelę vertimo žodynų įvairovę. Mūsų atveju žodynų tipai skirti lietuviams, todėl turime žodynus su išsamiau aprašyta angliška dalimi, kad ir kokia vertimo kryptis būtų. Be to, jie taikyti pasyviajai kalbos vartosenai. Informacinės technologijos ir kompiuteriniai vertimo žodynai iš esmės keičia bendrą žodynų tipų vaizdą, nes vienoje laikmenoje atsiranda dviejų vertimo krypties žodynai (plg. *Alkoną* ir *Angloną*, t. y. anglų–lietuvių ir lietuvių–anglų kalbų žodynus), o žodyno apimties neberiboja puslapių skaičius. Dėl hiperteksto savybių, kai į antrą planą nukeliama ne visiems aktuali informacija, ir visai kitokių paieškos galimybių po truputį nyksta skirtis tarp aktyviųjų ir pasy-

9 pav. Vertimo žodynų tipai

viųjų žodynų. Tačiau išlieka bendrieji žodynų sudarymo principai, o su jais – ir svarbiausios žodynų grupės.

Vertimo žodynai yra antri po aiškinamųjų pagal svarbą žodžio reikšmei suprasti.

Viena jų svarbos priežastis – verčiamo žodžio semantinė struktūra pateikiama kitaip nei aiškinamajame, pritaikius ją prie vertimo ekvivalentų. Kitaip sakant, paryškinamos tos reikšmės, kurios turi atitikmenis vertimo kalboje. Palyginimui pateikti to paties daiktavardžio *priemonė* aprašai *Lietuvių kalbos žodyne*, *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* ir B. Piesarsko ir B. Svevičiaus *Lietuvių-anglų kalbų žodyne*:

priemonė sf. (1), prýmonė (ž.) (1)

1. įrankis, įnagis, prietaisas ar šiaip koks daiktas, reikalingas ką darant: Paprasčiausios gaisro gesinimo priemonės yra vanduo, smėlis, cheminiai gesintuvai, kirviai, kabliai rš. Nei kokios prýmonės nėr parsivežties šienuo Akm. Be priemonės plytų nepadirbsi J.Balč. Kitaip vis tiek pražūsi be maisto ir paskutinių išsigelbėjimo priemonių K.Bor. Mokytojai nutarė (nusprendė) tą leidinį tiksiant mokslo priemonei dabartinėse pradžios mokyklose J.Jabl. Iš mokslo priemonių Kražių gimnazija daugiausia galėjo didžiutis savo biblioteka rš. Vaistas yra priemonė ligai gydyti FT. Įvairių priemonių išgalvota šitiems nenaudėliams naikinti J. Jabl. Priemonės nėra, kad eit jaunyn Brž. Susisiekimo priemonė rš. Priemonės įnagininkas (lingv. *įnagininko linksnis, nusakantis darbo įrankį*) rš. Ū Su priemone ir tėvą primuši LTR(Pkr).

2. būdas, kelias, veiksmas, kuriuo siekiama tam tikro tikslo: Kritika ir savikritika yra viena iš svarbiausių priemonių liaudies rankose kuriant komunizmą (sov.) sp. Menas yra galinga auklėjimo priemonė rš. Mes ėmėmės visų priemonių, kad ginklų įvežimas į Lietuvą būtų paslapyje rš. Gausios ir įvairios yra stebuklinių pasakų meninės išraiškos priemonės rš. Iš kitų kalbos dalių daiktavardis išsiskiria ir savita darybos priemonių sistema LKGI162.

3. menas, dailė: Lietuva negalėjo jų apsergėti nuo užmaršties, pastatyti paminklus, vertus naujagadyniškos dailos (priemonės) A1884,67. Gražiomsiomis priemonėmis, lygiai kaip žodžiais, žmogaus dūšia savo jausmus ir dvasiškas gerybes išpasako A.Baran. Davė širdin jo dovaną priemonės statymo namų ir pamokymo kitų Ba2Moz35,33.

4. išmanymas, išmintis, protas: Būtų tatai sava galybe, sava priemone ... įgiję DP464. Liuob darbuosas ir Triūškos nabaštikas, bet ans jau su prýmone (*ne taip be proto*) Grg. Ašai viską su priemone (*galvodamas*) dirbu: ko negaliu, ašai vis tiek padarysiu Šln. Jis mūrydavo pečius. Sakydavo [žmonės]: padarė žmogus su priemone, moka padaryt Rd. (LKŽ).

priemonė (1) 1. daiktas, įrankis, prietaisas, reikalingas kam nors atlikti, padaryti: *Gamybos, susisiekimu ~ės. Vaistai yra p. ligai gydyti. prk.: meninės išraiškos ~ės.* 2. būdas, veiksmas kam nors įvykdyti, atlikti: *Griežtos ~ės. Ėmėsi ~ių trūkumams šalinti* (DLKŽ).

priemonė 1. means *sg ir pl*; **gamybos ~ės** means of production; **susisiekimu ~ės** means of communication; **pervežimo p.** conveyance; **kalba – žmonių bendravimo p.** language is a means of communication; **ryšių ~ės** means of intercommunication; **mokymo ~ės** training appliances, school supplies; **apsauginė p.** preservative; 2. (būdas kam nors atlikti) measure; **griežtos, radikalios ~ės** drastic measures; **imtis ~ių** take measures; **išmėginti visas ~es** try all ways and means (LAKŽ).

Kaip matyti iš reikšmių skaičiaus ir pobūdžio, vertimo žodyne skiriamos reikšmės sutampa su DLKŽ, pagal jas parenkami ir su pagrindiniai vertimo atitikmenys *means* ir *measures*; nors esama ir kitų, atskirai neišskiriamų, plg. *pervežimo priemonės* verčiamos vienu atitikmeniu *conveyance*, kitais nei du pagrindiniai atitikmenimis verčiamas žodžių junginys *mokymo priemonės – training appliances, school supplies*. Tai rodo, kad verčiamos kalbos žodžio reikšmės vertimo žodynuose dažniausiai turi atskirus atitikmenis. Skirtingų atitikmenų gali būti ir daugiau, juos lemia didesnis nei vieno žodžio kontekstas, t. y. konkretūs žodžių junginiai.

Vertimo žodynų atitikmenys gali būti pravartūs ir tyrinėjant lietuviško žodžio semantiką. Suradus *Anglone* vėliau detalai aptarsimo daiktavardžio *liūnas* atitikmenis anglų kalba (*slough, quagmire, morass, marsh, muskeg, swale, quicksand, moss*) ir patyrinęs jų semantinę struktūrą paaiškėjo, kad daugelis yra polisemiški, o dalis jų turi panašią perkeltinę reikšmę, kuri buvo aptikta ir lietuviško žodžio vartosenoje. Čia pateikti tik tie, kurie turi perkeltinę reikšmę:

slough¹ [slau] *n*

1 klampynė; liūnas, pelkė, bala

2 moralinis smukimas

3 *knyg. depresija, beviltiškumas, neviltis (t. p. **the slough of despair/despondency**)*

quagmire ['kwægmaɪə, 'kwɔgmaɪə] *n*

1 liūnas, liūlynas, klampynė; pelkė

2 *prk.* bala, kebli padėtis

morass [mə'ræs] *n*

1 *knyg.* bala, liūnas, klampynė

Nepagrindinis, bet dėl to nė kiek ne menkesnis, vertimo žodynų indėlis į semantinės žodžio struktūros aiškinimą – ten pateikti sinonimai, kuriais aprašomos atskiros žodžio reikšmės. Pagrindinės *liūno* reikšmės sinonimai – *bala*, *klampynė*, *liūlynas*, *pelkė*, o perkeltinės – *beviltiškumas*, *depresija*, *nevil-tis*, *nuosmūkis*, *painiava* ir kt. Taigi specialieji vertimo žodynai yra toks pat svarbus leksinės semantikos šaltinis kaip ir bendrieji vienkalbiai aiškinamieji.

2.3. Kiti specialieji žodynai

Iš semantinės žodžių tvarkos žodynų patys reikšmingiausi žodžio reikšmių analizei yra sinonimų ir antonimų žodynai, nes juose pateikti žodžiai sudaro foną, kuriame išryškėja tiriamojo žodžio reikšmių ypatumai. Tai ypač pasakytina apie sinonimų žodyną, kuriame pateikiami artimos reikšmės žodžiai, besiskiriantys semantiniiais ar stilistiniais reikšmės komponentais. Deja, A. Lyberio *Sinonimų žodyne* duoti šiandien nebevartojami, tarmiški ar pasenę sinonimai ir tik pagrindinei *liūno* reikšmei:

L i ū n a s 1 (linkstanti velėna pelėje, prie ežero: *liūne suklimpo karvės*) – **liūnija** (*Neišvažiuosi per tas liūnijas*), **liumpa** (*Aplink ežerėlį – liumpos, nendrės, meldai*) ir **liupynė**, **liūlynas** (*Užsitraukė ežeras, liko L.*) ir **liūlynė**, **liūgas** (*neik per liūgas, dar suklimpsi*) ir **liūgnas tarm.**, **kinis**, *tarm.*, **kirba**, *tarm.*, **plova tarm.**, (*Ežerėlis baigia plova užaugti*).

Antonimų žodyne šio žodžio nėra, *Frazeologijos žodyne* teikiami tik dosakiai su tiriamuoju daiktavardžiu, kurie iš šiandienės lietuvių kalbos taip pat išnykę:

liūno apuokas *žiolplys*: Jau pats tas liūno apuokas – ir jis dar šneka! Nmn.

kaip liūnas 1. *labai nupenėtas*: Gaidys kaip liūnas Dbk. **2. apie vešlius javus**: Rugiai kaip liūnas – uodas nosies neįkiš Ldk.

Iš visų kitų specialiųjų žodynų išskirtini tarptautinių žodžių žodynai. Juose taip pat aprašoma semantinė žodžio struktūra, nors ir ne taip detalai kaip aiškinamuosiuose. Kartais tarptautinių žodžių žodynuose pateikiama daugiau ir įvairesnių (ypač terminologinių) reikšmių nei aiškinamuosiuose, nes jie yra enciklopedinio pobūdžio, labiau orientuoti į sąvoką, įvardijamąjį daiktą ar reiškinį, o ne į žodžio reikšmę ar jo vartoseną. Be to, daugelį tarptautinių žodžių galima rasti tik šiuose, o ne aiškinamuosiuose lietuvių kalbos žodynuose. Tas pasakytina ir apie vėliau aptarsimą daiktavardį *infrastruktūra*:

infrastruktūrą ūkio šakų, aptarnaujančių visą reprodukcijos procesą, kompleksas (Tarptautinių žodžių žodynas 1985).

infrastruktūrą (2) (infra+lot. structura – struktūra); 1 ūkio šakų, aptarnaujančių visą reprodukcijos procesą ir sudarančių sąlygas šiam procesui vykti, kompleksas; jai priklauso visa gamybos ir gyventojų poreikius aptarnaujanti sfera (energetika, transportas, ryšiai, keliai, statyba, švietimas, sveikatos apsauga); skiriama gamybinė, tiesiogiai aptarnaujanti gamybą, ir negamybinė, arba socialinė, rengianti kvalifikuotus kadrus; 2. komp. valstybės informacinio aptarnavimo sistemos struktūra, kurią sudaro informaciniai ir kompiuteriniai centrai, žinijos ir duomenų bankų bei automatizuoto ryšio sistemos (Vaitkevičiūtė, Tarptautinių žodžių žodynas 2001).

Apibendrinant leksikografinius žodžio reikšmės duomenų šaltinius reikia pasakyti, kad jie yra labai gausūs ir įvairūs. Skirtingų aiškinamųjų lietuvių kalbos žodynų stygius neleidžia pastebėti žodynų sandaros principų ir leksikografų subjektyvumo nulemtos to paties žodžio reikšmių įvairovės.

Žodžio reikšmė. Žodynai ir tekstynai

Akivaizdu tik tai, kad žodynai greitai sensta. Net ir ką tik pasirodęs naujas žodynas ar nauja anksčiau leisto žodyno laida yra senstelėjusi, nes kalba pasikeitė, kol buvo rinkta ir tvarkyta medžiaga. Todėl labai svarbu remtis ne tik žodynais, bet ir tekstynais, kur kas operatyvesniu ir gausesniu semantinių duomenų šaltiniu.

3. ŽODŽIAI ■ TEKSTYNUOSE

Tekstynas – elektroninių tekstų rinkinys su specialia programine įranga. Be privalomos tekstynui elektroninės formos svarbūs ir kiti jo bruožai: dydis, pobūdis, baigtumas, reprezentatyvumas, papildymas įvairiomis pažymomis ir kt. Tekstynai sudaromi iš tekstų arba jų ištraukų, todėl iš esmės skiriasi nuo tekstų. Pirmiausiai – apimtimi. Nors kartais labai ilgas tekstas gali būti ilgesnis už nedidelės apimties tekstyną, sudarytą iš trumpų tekstų ar jų dalių, bet dažniausiai tekstynai yra žymiai didesni nei tekstai. Kita teksto ir tekstyno skirtybė – struktūra. Tekstą prasminga analizuoti visą ištaisai, jis turi struktūrą: pradžią, vidurį ir pabaigą, yra daugiau ar mažiau rišlus ir vientisas, šias teksto savybes galima pastebėti ir iširti. Tekstynas kaip tekstų rinkinys jau reikalauja visai kitokios tyrimo metodikos. Tekstyno niekas ištaisai neskaito ir taip nuodugnai kaip teksto netyrinėja. Tekstynai neturi struktūros, tik sandarą, jo pradžia ir pabaiga dirbtinės, visai nesvarbu, kur koks tekstas bus įdėtas. Jo neverta ir neįmanoma tirti tiesiogiai, skaityti taip, kaip skaitomas tekstas, – tik apdoroti su specialia programine įranga.

Tekstynų esama įvairių. Pirmieji atsirado XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje JAV ir Europoje, buvo 1 milijono žodžių apimties, sukurti anglų kalbos tekstų ištraukų pagrindu. Tobulėjant kompiuteriams ir programoms tekstynai vis didėjo, o atsiradus internetui, tekstynų augimo tempai tapo dar spartesni. Šiandien didžiųjų tekstynų apimtys siekia šimtus milijonų ir net bilijonus tekstų žodžių. Net ir privatiems asmenims su pakankamos galios personaliniu kompiuteriu galima sukaupti įspūdingą tekstų kiekį. Kyla klausimas, ar reikia tokių didelių tekstynų. Vienareikšmiškai atsakyti sunku, nes tekstyno vertę lemia ne tik dydis, bet ir kitos jo savybės, ypač paskirtis ir reprezentatyvumas. Bet jei tekstynas yra bendrojo pobūdžio, pritaikomas kuo įvairesnėms paieškos galimybėms ir jo vartotojų reikšmėms, jei juo siekiama

atspindėti, kokia yra kalba, jos atmaina (rašytinė, sakytinė) ar atskiras stilius, tuomet didesnis tekstynas yra visada geriau. Mat dideliuose žodžių masyvuose būna pavartota daugiau ir įvairesnių žodžių ir jų formų. Be to, kur kas patikimesnė iš didelio tekstyno gauta statistika, kuria remiasi visos kalbos analizei skirtos kompiuterinės programos. Tekstynų taikymo leksikografijai pradininkas Johnas Sinclairis manė, kad maži tekstynai yra ribotų galimybių, nes tekstyno tekstų kiekis lemia ne tik jo kiekybę, bet ir kokybę. Vieno milijono žodžių apimties tekстыne nuo 40 iki 50 procentų žodžių formų pasirodo tik vieną kartą, o polisemiškų žodžių pavartota tik pusė reikšmių. Bet kuriam kalbos vienetui aprašyti reikia mažiausiai dviejų jo pavartojimo atvejų, tad analizei lieka tik pusė tekstyno. Todėl maži ar sąlygiškai maži tekstynai naudojami dažnoms, paprastai gramatinėms, formoms tirti. Palyginus to paties leksinio vieneto formas mažame ir dideliame tekstynuose, pasirodo, kad dideliame išryškėja vartosenos dėsningumai, pasirodo naujos reikšmės, kurių dėl menko dažnumo nematyti mažame.

Su tekstyno dydžiu siejasi ir jo tęstinumas. Pagal šį požymį skiriami baigtiniai ir tęstiniai tekstynai. Baigtiniai tekstynai kaip momentinės fotografijos parodo kalbos vaizdą tam tikru metu. Jie gali būti pravartūs, kai lyginami su panašiais, tik kitu laiku ir kitai kalbai, tarmei ar kalbos atmainai skirtais tekstynais. Tęstiniai tekstynai nuolat pildomi ir atnaujinami. Juose įtaisyti filtrai leidžia iš didelio įtraukiamų tekstų kiekio pasirinkti tik naujus kalbos faktus, pavyzdžiui, naujažodžius. Tęstiniai tekstynai paprastai būna ištisu tekstų, o ne ištraukų, dėl to dažnai nėra subalansuoti, labiau krypta vieno kurio nors stiliaus linkme. Tai kenkia jų reprezentatyvumui. Tačiau, anot J. Sinclairio, tekstyno dydis atstoja jo reprezentatyvumą, nes dideliame tekstų masyve kalbos įvairovė didesnė nei mažame, kad ir kaip kruopčiai sudarytame tekстыne.

Kalbant apie reprezentatyvumą, pirmiausia kyla klausimas, ką turi atspindėti tekstynas. Labai bendras ir abstraktus pasakymas, kad jis turi atspindėti kalbą ar jos įvairovę, yra visai neinformatyvus. Kalba yra tokia sudėtinga ir daugialypė, sudaryta iš tokios didelės atmainų įvairovės, kad, norint ją atspindėti, reikia suskaidyti į sudedamąsias dalis ir kalbėti konkrečiau. Vienas būdų tai padaryti – apimti visas kalbos vartojimo sritis: aktyviąją, jos kūrimą – kalbėjimą ir rašymą, ir pasyviąją – klausymą ir skaitymą. Be to, kalba dar skiriasi pagal bet kurios iš nurodytų sričių vartotojų skaičių. Šis rodiklis taip pat svarbus, nes tekстыne turėtų būti kuo platesniu mastu aktyviai ar pasyviai vartojama kalba. Kitaip sakant, turėtų būti įtraukiami populiarių stilių,

žanrų tekstai. Atitinkamomis jų proporcijomis remiantis sudaromi tekstynai prieš tai atlikus tyrimus, ką žmonės dažniausiai rašo ir skaito, apie ką kalbą ir kokių sakinės kalbos tekstų klauso.

Tekstynų kodavimas ir anotavimas yra jų žymėjimas specialiomis pažymomis – formaliosiomis koduojant ir kalbinėmis anotuojant. Kaip minėta, tekstynas tyrinėjamas netiesiogiai, su programiniais įrankiais, ypač informacijos paieškos sistemomis, kurios labiausiai remiasi pažymomis. Vartotojui paprasčiau dirbti su nežymėtu tekstynu, nes pažymos, jei matomos drauge su tekstu, labai išplečia tekstą ir apsunkina jo suvokimą. Be to, kalbinės anotacijos atspindi vieną ar kitą teoriją, kalbos supratimą ir interpretavimą, todėl nėra absoliučiai tikslios. Gerai žinomas atvejis – kalbininkų nesutarimas dėl atskirų žodžių priskyrimo vienai ar kitai kalbos daliai. Pažyma tekстыne gali nurodyti tik vieną kalbos dalį (pvz., *gražu*, *malonu* – būdvardis arba prieveiksmis), taigi remiasi tik vienu iš kelių galimų aiškinimų. Kartais anotacijos gali ir klaidinti. Neklaidinančios anotacijos labai palengvina paiešką ir bet kokią lingvistinę ar statistinę tekstyno analizę.

Esama programinių įrankių, kurie skirti dirbti su nežymėtu tekstynu. Jie paprastai leidžia išgauti įvairią statistiką, konkordansus. Pastarieji yra ieškomų kalbos vienetų – atskirų žodžių formų ar žodžių dalių – pavartojimo atvejai su pasirenkamos apimties kontekstu. *Dabartinės lietuvių kalbos tekстыne* galima rinktis iš ketveriopo eilutės ilgio, t. y. iš 30, 70, 150 ir 300 simbolių:

a, Lenkija. Ta **lemtis** - Dievo dovana

és: Rusija, Vokietija, Lenkija. Ta **lemtis** - Dievo dovana, apie kurią mes dab

silaikė mūsų kaimynės didžiosios valstybės: Rusija, Vokietija, Lenkija. Ta **lemtis** - Dievo dovana, apie kurią mes dabar kalbam, kad Lietuvai yra dabar tokie

Itinimas, turint galvoje, kad Lietuvą užgriuvo tokia jėga, prieš kurią neatsilaikė mūsų kaimynės didžiosios valstybės: Rusija, Vokietija, Lenkija. Ta **lemtis** - Dievo dovana, apie kurią mes dabar kalbam, kad Lietuvai yra dabar tokie palankūs metai, matyt, buvo ir labai sunkių išbandymų ne tik tai metų, bet

Konkordansai atsirado daug anksčiau nei kompiuteriniai tekstynai. Pirmieji jų buvo sudaromi rankiniu būdu Šventojo Rašto tekstams viduramžių vienuolynuose, išrenkant visus kiekvieno žodžio pavartojimo atvejus ir surašant juos jų pasirodymo eilės tvarka. Atsiradus spaudai, šie sąrašai, vadinami iš lotynų kalbos atėjusiu žodžiu *konkordancija*, buvo spausdinami atskiromis, labai storomis knygomis. Vėliau panašūs žodžių vartojimo sąrašai buvo sudaromi iš garsių poetų ir rašytojų (Šekspyro, Puškino) kūrybos ir vadinami dažniausiai jų vartojamų žodžių žodynėliais. Iš lietuvių rašytojų toks žodynėlis sudarytas iš Salomėjos Neries eilėraščiuose pavartotų žodžių. Elektroniniai konkordansai (angl. *concordance*), sudaromi automatiškai, paieškos lange užrašius nekaitomą žodį (jungtuką, dalelytę ir pan.) ar kurią nors kaitomo žodžio formą. Yra galimybė atlikti ir žodžio dalies paiešką. Tuomet užrašoma žodžio pradžia be pabaigos, kuri pakeičiama žvaigždute. Galima ieškoti ir žodžio vidurio, tuomet žvaigždutės rašomos prieš jį ir po jo.

Toks būdas gerokai sutrumpina paiešką, nes nereikia užrašinėti ir atskirai ieškoti visų gramatinių vieno žodžio formų, kurių lietuvių kalboje gali būti nuo 6 ar 12 daiktavardžių linksnių iki kelių šimtų veiksmažodžių formų. Paieškos pagal žodžio dalį trūkumas tas, kad į tokį konkordansą pakliūva ir nesusijusių žodžių, pavyzdžiui, ieškant įvairių daiktavardžio *apatija* linksnio formų (*apatij**) patenka vardas *Apatijus*, o atsisakius priesagos (*apat**) dar daugiau žodžių – būdvardžio *apatinis* formų. Sudarinėjant *minties* konkordansą pagal *mint**, į jį paklius *mintolas*, *mintuvai*, *minti* ir kt. Nereikalingas, su ieškomu žodžiu nesusijusias konkordanso eilutes galima ištrinti, tačiau kartais būna paprasčiau ieškoti įrašius kiekvieną atskirą rūpimo žodžio formą. Todėl kiekvienas tekstyno vartotojas turėtų gerai žinoti abiejų paieškos būdų privalumus ir trūkumus.

Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne galima ieškoti ne tik pavienių žodžių, bet ir žodžių junginių, kai iš anksto žinomi du junginio žodžiai. Tuomet pirmame paieškos laukelyje „Ieškomas žodis“ įrašoma vieno žodžio forma, o antrame „kontekstinis žodis“ – kito, kuris gali būti pirmojo žodžio kairėje, dešinėje ar abejose pusėse. Kontekstinis žodis gali būti rastas ne tik šalia pagrindinio ieškomo žodžio (pvz., nori žengti žingsnį), bet ir nutolęs nuo jo per kelis žodžius (pvz., žengti lemtingą žingsnį). Taip ieškoma kontekstų su bet koku žodžiu, bet kokio žodžių junginio. Yra galimybė ieškoti ir pastovaus junginio, kurio žodžiai nuolat eina drauge. Tuomet reikia pasirinkti ne konkordansą, o statistinį pastovųjį žodžių junginį ar daiktavardinę frazę. Į paieškos langą būtina įrašyti visą ieškomą žodį, ne jo dalį, ir pasirinkti santykinio

dažnumo koeficientą (nuo 1 iki 100). Šis dažnumas apskaičiuojamas pagal pastovųjį junginį sudarančių žodžių skaičių ir jų vartojimo kartų dažnį. Prie rastų statistinių pastoviųjų žodžių junginių pateikiamas to junginio pavartojimo tekстыne dažnumas, pavyzdžiui: *darbas buvo* 629, *darbas būtų* 163, *darbas čia* 56, *darbas dar* 80, *darbas gali* 115, *darbas ir* 851, *darbas iš* 123.

Kaip matyti iš pavyzdžių, statistiniai junginiai nesusių gramatiniu ar reikšmės ryšiais, nors ir eina drauge tiek dažnai, kiek mes nurodome pasirinkdami vartojimo dažnį. Daiktavardiniai junginiai kitokie, susiję gramatiniu ir reikšmės ryšiu. Jie atrinkti iš statistinių pagal vieną bendrą visiems narį – daiktavardį. Be to, jie pavartoti tekстыne dažniau nei 4 kartus, peržiūrėti ir redaguoti lingvistų. Statistiniai junginiai buvo tvarkomi atliekant kelis veiksmus: a) atsisakant neprasmingų junginių, b) trumpinant tokius, kurių dalys yra neprasmingos (sudaryti iš vieno sakinio pabaigos ir kito pradžios, kurie neturi bendros reikšmės, o tik eina kartu), c) papildant per trumpus, parenkant jų partnerius iš tekstyno ir įrašant skliaustuose, pavyzdžiui, *padėtis dar labiau (komplikuosis)* ir d) sujungiant panašaus turinio tik skirtingo ilgio žodžių junginius: *laikinasis premjeras E. Gentvilas; laikinasis premjeras Eugenijus Gentvilas; laikinasis premjeras* sujungta į *laikinasis premjeras (E. Gentvilas)*.

Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas (<http://donelaitis.vdu.lt>) buvo pradėtas rengti 1994 metais, tekstai kaupiami ir įtraukiami iki šiol. Jis buvo sumanytas kaip bendro pobūdžio, aprėpiantis kuo didesnę įvairovę dabartinės rašytinės lietuvių kalbos tekstų, sukurtų po 1990 metų. Tekstynas sudarytas iš ištisų lietuvių kalba rašytų tekstų (atskirai pateikiami tik filosofijos veikalų vertimai) pagal kitų Europos kalbų (anglų, vokiečių, čekų) tekstynų sandaros principus. Lietuvių kalbos tekstynas parengtas pagal skaitomumo, t. y. pasyvios kalbos vartosenos, o ne leidybos tendencijas. Tokį pasirinkimą lėmė supratimas, kad leidybą reguliuoja ekonomikos dėsniai, ne visa spauda vienodai skaitoma, o žmonių skaitomumo polinkiai rodo, su kokia kalba, kokio stiliaus ir kokių žanrų tekstais jie susiduria kiekvieną dieną.

Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno dydis, žanrų ir temų įvairovė lemia plačias jo pritaikymo galimybes: jis gali būti naudojamas ir kaip enciklopedinis arba kontekstinis žodynas, ir kaip praktinė lietuvių kalbos mokymo ar mokymosi priemonė, ieškantiems gausių autentiškos lietuvių kalbos pavyzdžių. Internetu galima naudotis *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno* dalimi, kurią sudaro 102 milijonai žodžių apimties tekstų, surinktų iki 2003 metų (tai sudaro apie 350 tūkstančių A4 formato puslapių).

Žodžio reikšmė. Žodynai ir tekstynai

Tekstyną sudaro bendroji (respublikinių ir vietinių laikraščių tekstai), mokslinė ir populiarioji periodika; grožinė, mokomoji, mokslinė, pažintinė, mokslo populiarinimo ir administracinė literatūra; Lietuvos Respublikos Seimo stenogramos. Žodžio paiešką galima atlikti visame tekстыne, vienoje ar keliuose jo dalyse. Tam reikia dažnumų lentelėje pažymėti norimas dalis, iš vieno didelio susidaryti mažesnę tekstyną, kuriame bus ieškoma reikiamo žodžio.

Šio tekstyno, kaip ir daugelio kitų panašaus pobūdžio tekstų rinkinių, paskirtis įvairialypė. Pirmieji tekstynai buvo skirti kalbai analizuoti ir žodynamams rengti. Leksikografsi pirmieji ėmė kaupti citatų rinkinius, o šiandien žodynų rengimas neįsivaizduojamas be tekstyno duomenų – žodžių vartojimo dažnumų ir konkordansų. Šie duomenys garantuoja objektyvumą, kurio visada trūksta žmonėms, besivadovaujantiems daugiausiai savo pačių kalbos jausmu.

Žodžių paieškai tinka bet koks tekstynas, o gramatines kategorijas geriausia tirti turint tokį, kurio kiekvienam žodžiui duota žyma, rodanti jo gramatines charakteristikas – kalbos dalį ir morfologinę kategoriją (skaičių, linksnį, nuosaką, laiką ir kt.). Yra parengtas ir moksliniam darbui naudojamas 1 milijono žodžių apimties morfologiškai anotuos lietuvių kalbos tekstynas. Kaip matyti iš vieno šio tekstyno sakinio pavyzdžio, prie kiekvieno žodžio programa nurodo pagrindinę to žodžio formą ir galimas morfologines jo charakteristikas. Viena iš jų yra teisinga ir anotavimą tikrinusio lingvisto palikta (plg. tą patį sakinį su keliomis kiekvieno žodžio pažymomis 1.3.):

<p><u>Keli</u> <u>įv. <keli></u> <u>įv. vyr. g. V.</u></p> <p><u>dalykai</u> <u>dkt. <dalykas></u> <u>dkt. vyr. g. dgs. V.</u></p> <p><u>paakino</u> <u>vks. <paakinti (-a, -o)></u> <u>vks. teig. nesngr. tiesiog. n.</u> <u>būt. k. l. vns. 3</u></p>	<p><u>imtis</u> <u>vks. <imtis (imasi, ėmėsi)></u> <u>bendr. teig. sngr.</u></p> <p><u>šio</u> <u>įv. <šis></u></p> <p><u>straipsnio</u> <u>dkt. <straipsnis></u> <u>dkt. vyr. g. vns. K.</u></p>
--	--

Jei tekstyną sudaro ištisi tekstai, o ne jų dalys ar ištraukos, tuomet galima atlikti autorinio stiliaus ar atskiro teksto analizę. Bet atskiras tekstas šiuo atveju lyginamas su visu tekstynu, kad išryškėtų jo ypatumai. Pagal įvairius vieno teksto rodiklius (žodžių įvairovę arba žodingumo koeficientą, prasminius žodžius, atskirų žodžių vartojimo dažnio sutankėjimus) automatiškai gali būti atskleista kūrinio sandara: siužeto vingiai, naujų siužetinių linijų pradžia, pagrindinės kūrinio temos. Autoriaus stiliaus analizei priklauso ir tekstų autorystės bei su ja susijusio plagiatu nustatymas. Populiarios yra statistinės nežinomų autorių tekstų studijos, paremtos individualaus stiliaus tyrimo metodais, kuriais apskaičiuojami smarkiai besiskiriantys atskirų autorių teksto ypatumai: žodžių, skiemenų ir sakinių ilgis, kalbos dalių ir tarnybinių žodžių pasiskirstymas tekste, žodyno ypatumai ir atskirų žodžių dažnumas, sakinių struktūra ir pan. Statistiniai metodai leidžia nustatyti ne tik tekstų autorystę, bet ir to paties autoriaus tekstų chronologiją.

Lygiagretieji, iš vienos ar kelių kalbų originalo ir vertimo tekstų sudaryti tekstynai – nepamainomas vertimo atitikmenų šaltinis, būtinas rengiant vertimo žodynus ir mokant ar pačiam mokantis svetimos kalbos. Daugelis pasaulyje žinomų poliglotų svetimų kalbų mokėsi būtent iš originalo ir vertimo tekstų, skaitydami juos pasakiniui taip, kaip tie tekstai pateikiami lygiagrečiuose tekstynuose. Vytauto Didžiojo universiteto Kompiuterinės lingvistikos centre yra parengti keli lygiagretieji tekstynai: dvikrypčiai anglų–lietuvių ir lietuvių–anglų kalbų bei čekų–lietuvių ir lietuvių–čekų. Juose, kitaip nei *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne*, galima matyti kiekvieno konkordanso eilutės šaltinį. Čia pateiktas kelių eilučių pavyzdys iš lygiagrečiojo anglų–lietuvių kalbų tekstyno, kai buvo ieškoma žodžio *mind* atitikmenų (<http://donelaitis.vdu.lt>):

<p>The president had in mind the act on the removal of forbidden edifices, which went against the Constitution and which Ilves refused to proclaim.</p>	<p>Valstybės vadovas turėjo galvoje įstatymą dėl uždraustų statinių likvidavimo, kuris prieštaravo Pagrindiniam įstatymui ir kurį jis atsisakė paskelbti.</p>
<p>"It's not possible to tell what consequences their organizers had in mind," the spokesperson added.</p>	<p>„Kokių rezultatų tikėjosi jų organizatoriai, pasakyti neįmanoma“, – pažymėjo jis.</p>

Nuo lygiagrečiųjų, arba verstinių tekstų, tekstynų skiriasi palyginamieji, taip pat sudaryti iš originalių tekstų dviem ar daugiau kalbų. Tekstai parenkami pagal tuos pačius tekstyno sandaros principus, vienodai koduojami ir anotuojami, kad paskui būtų lengviau juos palyginti. Šie tekstynai labai tinka panašiams kalbos reiškiniams skirtingose kalbose tirti.

Tekstynai pravartūs ne tik filologams. Juose, lyg šių dienų gyvenimo enciklopedijose, įdomių duomenų randa ir kiti humanitarai – istorikai, ypač kultūros, filosofai, sociologai ar psichologai. Jie iš kalbinės analizės pereina į turinio plotmę ir tyrinėja visuomenės gyvenimo reiškinius, atsispindinčius konkrečiuose tekstuose ir apskritai visoje kalboje, pavyzdžiui, kaip vartojamas ir kaip suprantamas *šalies įvaizdis, elitas, intelektualas, teisinė visuomenė, saugumas* ir daugelis kitų, kokiose kontekstuose atsiranda žymių politikų pavardės, ką rodo staigus kai kurių žodžių vartojimo padažnėjimas, su kuo dažniausiai jungiasi daiktavardis *orumas*, kaip – teigiamai ar neigiamai spaudoje aprašoma *emigracija*, ir dar daugelis kitų tik iš tekstyno sužinomų dalykų.

Atskira tema – tekstynų taikymas statistikai, kompiuterinei lingvistikai, informacinėms kalbos technologijoms, kitaip sakant, informacijom ir informatikos mokslams. Čia svarbu detaliau aptarti tekstynų teikiamas galimybes tirti semantinę žodžio struktūrą ar paprasčiausiai suvokti žodžių reikšmes.

3.1. Semantinės žodžio struktūros tyrimas

Norint suprasti ir nustatyti žodžio reikšmes iš tekstyno pavyzdžių, reikia suprasti darbo su tekstynu ypatumus. Šis darbas susideda iš kelių etapų. Pirmiausia reikia sudaryti tiriamojo žodžio konkordansą, t. y. iš tekstyno išrinkti visus jo pavartojimo atvejus, pagal tyrimo tikslą šį konkordansą sutvarkyti (tiksliau žr. 2.2.1.), suklasifikuoti atskiras jo eilutes pagal tyrimui svarbų kriterijų ir aprašyti. Jei atliekama iškart kelių žodžių analizė, tas pat padaroma su kiekvienu iš jų.

Tiriamą žodžio vartosena gaunama atlikus paiešką internetiniame *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne*. Tai galima padaryti dviem būdais: trumpuoju, kai paieškos lange įrašoma tik ieškomos leksemos šaknis ir gaunami iškart visi vartosenos atvejai, ir detaliuoju, kai sudaromas visų gramatinių formų sąrašas ir ieškoma kiekvienos formos atskirai. Pastaroji paieška trunka ilgiau, bet gaunama mažiau nereikalingų eilučių. Be to, išryškėja atskirų formų vartosenos ypatumai, pavyzdžiui, paaiškėja, kokios formos vartojamos

ypač dažnai, kokios retai, o kokios ir visai nevartojamos. Ši informacija gali būti svarbi, kai domina sąsajos tarp reikšmės ir formos, pavyzdžiui, kai kurie daiktavardžiai vartojami tam tikra reikšme tik vienu kuriuo nors linksniu arba visais tik vienaskaitos, arba tik daugiskaitos linksniais. Pavyzdžiui, *prasmė* eina įterpiniu (*tam tikra prasme*) tik tada, kai vartojama įnagininko linksniu, daugelis daiktavardžių, tarp jų ir *liūnas*, perkeltinėmis reikšmėmis vartojami tik vienaskaita.

Kurį iš paieškos būdų pasirinkti, lemia tiriamos leksemos priklausymas vienai ar kitai kalbos daliai. Jei ji gramatinių formų turi daug, kaip antai veiksmožodis, tuomet geriau duomenis rinkti pagal šaknį ar jos variantus, atsiradusius dėl šaknies balsių kaitos, plg. *likti*, *lieka*. Jei skirtingų žodžio formų yra mažiau, tinkamesnis antrasis būdas – ieškoti kiekvienos formos pavartojimo atvejų atskirai.

3.3.1. Naujų reikšmių nustatymas

Labai svarbi tekstyno paskirtis – padėti vartotojams aptikti naujas žodžio reikšmes, neaprašytas žodyne. Kalbai greitai keičiantis žodynuose nespėjama užfiksuoti naujų reikšmių, atsiradusių ypač išpopuliarėjus ir plačiai paplitus naujam vartosenos tipui. Naujas reikšmes galima nesunkiai aptikti tekстыne, tai gali padaryti bet kas – ir profesionalus lingvistas, ir paprastas tekstyno vartotojas. Šiame skyriuje aiškinama, kaip nuosekliai ir profesionaliai galima tirti ir aprašyti semantinę žodžio struktūrą, jei manoma, kad ji pakito, atsirado naujų reikšmių. Darbo eigai pademonstruoti pasirinktas dažnai periodinėje spaudoje minimas daiktavardis *liūnas*, atskirų jo linksnių formų ieškota *Dabartinės lietuvių kalbos tekстыne*. Daiktavardžio *liūnas* gramatinių formų paieškos rezultatai pateikti 3 lentelėje.

3 lentelė. Daiktavardžio *liūnas* vartosenos atskirais linksniais dinamika

	Vardininkas	Kilmininkas	Naudininkas	Galininkas	Įnagininkas	Vietininkas
Vienaskaita	90	205	2	289	0	1
Daugiskaita	6	13	0	0	0	0

Žodžio reikšmė. Žodynai ir tekstynai

Tekstyne *liūnas* pavartotas iš viso 606 kartus. Kaip matyti iš lentelės, vienaskaitos formomis pasirodo kur kas dažniau nei daugiskaitos, o iš vienaskaitos linksnų dažniausi vadinamieji gramatiniai linksniai: vardininkas, kilmininkas ir galininkas. Yra vienas vienaskaitos ir net keturi daugiskaitos linksniai, kuriais ši leksema tekstyne nebuvo pavartota nė karto. Linksnų vartosenos dinamiką lemia įvairūs veiksniai: gramatinis valdymas, pavyzdžiui, prielinksniai, neiginiai, reikalaujantys vieno iš gramatinių linksnų, sintaksinis tiriamosios leksemos vaidmuo ir kt.

Sudarius atskirų linksnų formų konkordansus, galima pereiti prie jų peržiūros ir tvarkymo, išlaikant linksnų struktūrą ir tvarkant konkordansą kiekvienam linksniui atskirai. Atskirame konkordanse pageidautina išlaikyti tekstyno dalių struktūrą taip, kaip buvo išgautos konkordanso eilutės, einant per kiekvieną lentelės padalą atskirai. Tokia tvarka išdėliotos konkordanso eilutės vėliau parodo, kaip dažnai ir kokia reikšme tiriamasis žodis dažniau vartojamas vieno ar kito stiliaus ar žanro leidiniuose. Iš 4 lentelės matyti, kad tiriamasis žodis dažniausiai pasirodo periodinėje spaudoje:

4 lentelė. Daiktavardžio *liūnas* vardininko dažnumas atskirose tekstyno dalyse

Tekstyno dalis	Žodis	Pavartojimo skaičius	Bendras pavartojimo skaičius	Iš viso žodžių
Respublikinė periodika	LIŪNAS	31	31	24 803 732
Vietinė periodika	LIŪNAS	9	9	16 918 103
Populiarioji periodika	LIŪNAS	16	16	16 582 983
Specializuota periodika	LIŪNAS	13	13	9 760 811
Grožinė literatūra (knygos)	LIŪNAS	9	9	6 728 513
Negrožinė literatūra (knygos)	LIŪNAS	7	7	11 472 234
Memuarai	LIŪNAS	4	4	2 226 726
LR Valstybiniai dokumentai	LIŪNAS	1	1	8 734 236
Nurodytose tekstyno dalyse			90	102 857 327

Kitas etapas – ištrinti netinkamas eilutes. Tarp jų yra visiškai vienodų ar tokių, kuriose pavartotas tikrinis žodis: *Vieną namo šeimininkės dukterį J. Liūnas dar ir išžagino. suolą sėdo prieš tai neteistas Liūnu kaimo gyventojas*

Vytautas Sargelis. Galima atsisakyti ir tokių eilučių, kurių kontekstas nepakankamas jų reikšmei nustatyti. Po tokios peržiūros vardininko konkordanse liko 83 eilutės. Panašiai buvo peržiūrėti ir kiti konkordansai, o galutiniai skaičiai pateikti 5 lentelėje.

5 lentelė. Daiktavardžio *liūnas* vartosenos atskirais linksniais dinamika (patikslinta)

	Vardi- ninkas	Kilmi- ninkas	Naudi- ninkas	Galinin- kas	Įnagi- ninkas	Vieti- ninkas
Vienaskaita	73	204	2	278	0	1
Daugiskaita	6	10	0	0	0	0

Sutvarkyto konkordanso eilutės klasifikuojamos pagal pavartoto tiriamojo žodžio reikšmę prie kiekvienos iš jų pažymint pagrindu imamo žodyno straipsnyje nurodytą reikšmės numerį. Jei konkordanso eilutei netinka jokia žodynuose nurodyta reikšmė, ji pažymima klausutuku ar kitu specialiu ženklu.

Vardininko konkordanso semantinė klasifikacija parodė, kad didžiama *liūno* vartojimo atveju neatitinka nė vienos iš žodynuose nurodytos reikšmės. Dešimčia atvejų šis daiktavardis vartojamas pirmąja reikšme kaip *pelkės, raisto, palių* sinonimas, drauge su panašios reikšmės žodžiais *bala, akivaras, šaltinis*. Tokia vartoseną dažnesnė specialiojoje periodikoje ar grožinėje literatūroje:

neskirti, kur tvirta žemė, o kur liūnas, kur mūsų krantas, o kur pelkė ir

ano Vienuolio aprašytas Karalienės liūnas, tas šaltinis prie srauniosios Dub

žiu palios „užaugusio ežero dalies liūnas; žema, pelkėta vieta“.
Trakai nea

Aštuoniais atvejais kalbama ne apie žodžiu įvardijamą tikrovės reiškinių, bet apie patį žodį:

*ynė; klampi pieva" (LKŽ I : 1005), **liūnas** „linkstanti samanų pluta pelkėje,*

*alima nelaikyti helonimais. Tiesa, **liūnas** gali reikšti ne tik ežero ar upės,*

*parašęs y. O žodžiuose „kūnas“, „**liūnas**“ ir „dūmas“ - u. Ilgųjų ir trumpųj*

*s, eglės šaknys, puriena, medžiai, **liūnas**. Tai epitetai. Patys parinkite*

Visais likusiais atvejais *liūnas* vartojamas junginiuose, kurie aiškiai rodo naują, žodyne neaprašytą perkeltinę vartoseną ar net perkeltinę reikšmę, plg.:

*Vis dėlto senosios politikos **liūnas** vis giliau įtraukia politikos naujokus*

*ir viršūnėms pabodo biurokratinis **liūnas**. Atėjo laikas keisti medicinos ref*

*žiaurumo, neapykantos ir tamsybės **liūnas** ...“ „Ipykusių jaunuolių“ protestą*

Ši vartosena itin dažna bendrojo pobūdžio periodikoje. Ji išryškėja iš *liūno* junginių su daiktavardžiais: *amoralumo, girtavimo, popierių, egzistencijos, mokesčių, šešėlinės ekonomikos, užmaršties, neklystamumo liūnas*. Veiksmažodžiai, vartojami reikšmės perkėlimo atveju, nesiskiria nuo tų, kurie vartojami su tiesioginėmis *liūno* reikšmėmis: *įtraukia, įklampina, įsiurbia, atsiveria, traukia*. Kartais tik platesnis nei žodžių junginio ar net sakinio kontekstas parodo, kad *liūnas* vartojamas ne tiesiogine, o perkeltine reikšme: *Sutarsime, ir neįsiurbs mūsų joks **liūnas**. Su Vasario 16-ąja!*

Tuo pačiu būdu sutvarkyti kitų linksnių konkordansai buvo panašūs. Kilmininko linksniu vartojamo daiktavardžio *liūnas* konkordanse dominuoja perkeltinės reikšmė. Iš 204 vartojimo atvejų tik 12 vartojama pagrindine reikšme, visais kitais atvejais kalbama apie *liūną* kaip apie sunkią būseną, iš kurios siekiama *išbristi, išsikapstyti* arba *ištraukti* kitus. Taigi perkeltinės reikšmės vartojimo atvejai turi aiškią neigiamą konotaciją, plg. tipiškus

žodžių junginius: *išbristi iš skolų liūno, neišbrenda iš nesantaikos liūno, Ministrų kabinetas traukia LRT iš liūno, neišbrisdavo iš nepažangiųjų liūno, išbristi iš šlykštaus depresijos liūno*. Galininko konkordanse iš 278 atvejų nėra nė vieno, kad *liūnas* būtų pavartotas tiesiogine reikšme.

Negramatinių, rečiau vartojamų vienaskaitos linksnių konkordanse (*liūnui, liūne*) buvo rasti tik perkeltinės reikšmės vartojimo atvejai, o daugiskaitos linksnių vartoseną, priešingai, priklauso išimtinai tik pagrindinei reikšmei (6 daugiskaitos vardininko ir 8 iš 10 kilmininko eilutės, likusiose dviejose kalbama apie *liūną* kaip apie terminą ar analizuojamą žodį):

ngo uždarumo - giriose, tarp balų, liūnų . Nei kur išeisi, nei ką prisišauk

žius, esančius šalia balų, pelkių, liūnų ir krūmų, miško ir pan. pavadinimų

Apibendrinant semantinės klasifikacijos rezultatus galima tvirtinti, kad vienaskaitoje dominuoja perkeltinė *liūno* vartoseną, o daugiskaitoje – pagrindinė reikšmė.

Palyginus žodynų ir tekstyno duomenis paaiškėjo, kad žodynuose nurodytos dvi tiriamojo daiktavardžio reikšmės vartojamos labai retai. Iš jų vartosenos neaišku, ar kalbama tik apie *liūną* kaip „tam tikrą *pelkės* vietą ar atmainą“, ar šiaip apie „bet kokią klampią vietą“, todėl nebūtina skirti šių dviejų reikšmių. Pagrindine vertėtų laikyti į vieną sulietas LKŽ ir DLKŽ reikšmes ir taip jas apibendrinti:

liūnas – 1. pelkė ar bet kuri kita šlapia ir klampi vieta.

Kita *liūno* reikšmė – šalutinė perkeltinė, išryškėjusi iš gausių *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno* pavyzdžių. Ją būtų gali apibūdinti taip: „sunki, pavojinga ir nemaloni situacija ar būseną, kurioje yra žmogus ar visuomenė“. Naujas, žodynų ir tekstyno duomenimis sudarytas tiriamojo daiktavardžio žodyninis straipsnis galėtų būti toks:

liūnas – 1. pelkė ar bet kuri kita šlapia ir klampi vieta: *giriose, tarp balų*, ~ 2. sunki, pavojinga ir nemaloni situacija ar būseną, kurioje yra žmogus ar visuomenė: *išbristi iš skolų* ~.

3.1.2. Semantinės struktūros pokyčiai

Esama daiktavardžių, kurių vartoseną kitokia nei žodynuose aprašytoji ne dėl naujų reikšmių atsiradimo, bet dėl kai kurių buvusių reikšmių padažnėjimo. Kartais taip padažnėja kai kurių daiktavardžių vartojimas perkeltinėmis reikšmėmis, kai kada taip smarkiai, kad pagrindinė arba šalutinė tiesioginė reikšmė išstumiamą iš vartosenos. Tipiškiausi tokių žodžių pavydžiai – daiktavardžiai *akstinas, penas, skraistė, užnugaris, saitas, pulsas, jungas, praraja, masalas* ir daugelis kitų. Čia parodyta, kaip iš tekstyno išryškėja dažna žodžio *penas* vartoseną perkeltine reikšme.

LKŽ pateiktos trys reikšmės, iš kurių, tikėtina, šiandien vartojama tik pirmoji.

pėnas sm. (4)

1. sing. R146, K, Ant, Grv, Lel *maistas, pašaras*: Paukštis neša peną savo vaikams J. Jo penas, o mano meitėlis (paršas) J. Savo peną be momos skraidydama gaudė K. Donel. Upelio pakraščiu grakščios kielės medžiojo sau peną rš. Kiaulė buvo žiemos penū, o lašiniai par plaštiką Lk. Kirmėlėlės – paukštelių pėnas Grž. Peno užteks visai nedėliai Onš. Prastas jo pėnas, todėl toks liesas Varn. Bitės savo peną gauna nu medžio žiedų bei žolių S. Dauk. Lakstė vanags skraidydamas, savie peno ieškodamas JD193. Kodėl notėjo sūnus Isai penop nei vakar, nei šiandien? Ch1Sam20,27. Jisai duost peną visokiam kūnui DP207. Čia rasi peną ir pastiprinimą gyvatos tavos DP177. Geri pasitaikė paršai – pėną ima gerai, neužilgo būs jau lašininiai Užv. Mūsų kiaulės geros veislei – pėną gerai ima (*penint greit tunka*) Vks. | prk.: Kad žmogus galėtų visapusiškai pasireikšti, jo sąmonė ir jausmai, protas ir akys nuolat turi gauti peno rš.

2. R252, Vlkv, Alk *penėjimas*: Dar penkios žąsys penė (*penimos*) Gs. Jautis penėsimas, katrą į peną mes rudenį J. Ana varinėja kiaules į peną dėti J. Įdėjo arklį į peną Plt.

3. Pln, Up, Kal *penimas gyvulus, penimis*: Geri mūsų penaĩ šiemet buvo Lkv. Daug yra penų: kiaulių, jaučių J. Gerą peną turėjęs tas penas, t. y. gerai nupenėtas J.

DLKŽ pirmoji LKŽ reikšmė išskaidyta į dvi, taigi nurodytos pagrindinė ir šalutinė perkeltinė reikšmės:

pėnas (4) 1. maistas (ppr. gyvūnų), pašaras, lesalas: *Paukštis neša ~ą savo vaikams. Paršas gerai ~ą ima* (ėda). 2. prk. Nauji įspūdžiai, patyrimai, jausmai: *Dvasios p.*

Kyla abejonių, ar šis žodis vis dar tebevartojamas pagrindine reikšme, todėl svarbu patikrinti tekstyne, koks šio vienaskaitinio daiktavardžio kontekstas. Tam taikomas anksčiau aptartas žodžio tyrimo tekstyne būdas, kai ieškoma visų galimų jo linksnio formų.

6 lentelė. Daiktavardžio *penas* vartosenos atskirais linksniais dinamika

	Vardi- ninkas	Kilmi- ninkas	Nau- dininkas	Galinin- kas	Įnagi- ninkas	Vieti- ninkas
Vienaskaita	152	416	25	77	34	19

Iš beveik 700 (tiksliai – 696) pavartojimo atvejų daugumą sudaro vardai: Piteris Penas, J. M. Le Penas ir kt. Jie sudaro 95 procentus visų kitų linksnių nei vardininkas ir kilmininkas vartosenos. Tikrinė vartoseną išryškėja ir pasinaudojus kita tekstyno paieškos sistemos teikiama galimybe – stabilijų junginių paieška. Šie junginiai gaunami iš tiriamojo konkordanso pasirinkus norimą dažnumo ribą, pagal kurią galima rasti žodžių junginius, pavartotus nuo daugiau nei 1 iki daugiau nei 100 kartų. Toliau išvardyti dažniau nei 1 kartą pavartoti *penas* junginiai.

7 lentelė. Daiktavardžio *penas* stabilieji junginiai

Stabilus junginys	Dažnumas
LE PENAS	49
LI PENAS	21
PITERIS PENAS	17
J M LE PENAS	30
Ž M LE PENAS	5
73 METŲ J M LE PENAS	2
DEŠINIŲJŲ LYDERIS J M LE PENAS	4
DAR 1987 METAIS J M LE PENAS	2
KRAŠTUTINIŲ DEŠINIŲJŲ LYDERIS J M LE PENAS	3
VISUOMENĖS NUOMONĖS APKLAUSOS RODĖ KAD J M LE PENAS	2

Kilmininko linksniu pavartotas bendrinis daiktavardis aiškiai rodo, su kokiais junglumo partneriais jis dažnai eina: *dvasinio peno* 73, *peno apmąstymams* 33, *duoda peno* 26, *daug peno* 26, *davė peno* 16, *teikia peno* 14, *peno pamąstymams* 8, *daug peno pamąstymams* 3, *duoda daug peno* 3, *duoda peno apmąstymams* 2.

Iš dažniausių junglumo partnerių matyti, kad šis žodis vartojamas išimtinai tik perkeltine reikšme. Nuosekli tekstyno konkordanso analizė parodė tik tris pagrindinės reikšmės, t. y. peno kaip maisto, vartojimo atvejus. Visais jais, kiek galima spręsti iš konteksto, kalbama apie gyvūnus:

Tas **penas** - iš esmės beveik vien augalinis. Svarbiausioji vandenynų augalija

lizdely čypsėjo; apžėlus lakstė; savo **peną** be momos gaudė; tos vietelės (šakos) nusirėdė; žagarai barška.

išlepintas jų skrandis prisileidžia tik tolimiausių Okeano pakraščių **peną**. Vemia, kad vėl galėtų valgyti, valgo, kad išvemtų;

Kitur *penas* vartojamas perkeltine reikšme, dažniausiai junginiuose su *dvasios*, *dvasinis*, *dvasiai*:

siuvinėjimas ne tik kruopštus darbas, bet ir dvasios **penas**, paguoda sunkiomis gyvenimo valandomis.

Tačiau tas dvasios **penas** - laikraščiai, žurnalai ir knygos - jau ne pagal pensininko „algą“

Pamenu, mano senelis pasakodavo, kad jų visas dvasios **penas** buvo tik maldaknygėje.

Nors *penas* ir vartojamas tik perkeltine reikšme, tačiau sąsajos su pagrindine, t. y. materialiu maistu, yra labai aiškios, o kai kada net specialiai pabrėžiamos, todėl šalia atsiranda valgio semantinio lauko žodžiai ar tiesiogiai įvardytas *fizinis penas*:

„Tai žinoma, - sako Nykštukas, - barščių, barščių! Dvasinis penas mums, aišku, nerūpi. Degraduoja liaudis“...

Visur reklamuojamas visoks mitalas, édalas, kramtalas, o dvasiai **penas?**.. Tiesa, kai ką ir

dvasininkai reklamuoja

Čia mes turime stebuklą, kai dvasinis penas, praėjęs TV kanalą, virsta kūnišku mitalu.

Taigi vieno rajono gyventojų kultūros peno porcijai per metus teks 34,7 lito.

s yra tas augintojas, kuris rūpinasi, kad vaikas gautų fizinio ir dvasinio peno, būtino jo prigimties skeidimuisi. Mokytojo veikla yra ypatinga tuo, kad

Peržvelgus visus perkeltine reikšme vartojamo bendrinio daiktavardžio atvejus išryškėja jo vartosenos modelis, kuriame *penas* eina sudutinio tarinio vardine dalimi. Jame vyrauja žodžių junginiai, atitinkantys vienokią ar kitokią struktūrą: a) *kieno penas*, b) *kažkas yra penas kažkam* (mintims, apmąstymams, dvasiai, vaizduotei etc.).

kaltas, kad turime problemų - įstatymai, žmonės ar pinigų trūkumas. Tai **penas** politinei diskusijai ir jūsų politiniam pasirinkimui.

Horoskopas - ne kanonas ir šventa tiesa, kuria turi tikėti. Tai geras **penas** protui. Pagalvojimui liaudies išmintis visiems praverčia.

Šios mintys vertingos ne tik šiandien, bet ir yra **penas** apmąstymams apie ateitį

Antra vertus, tikrasis džiazas - visada ir šioks toks **penas** dvasiai

Koks minios **penas**? Apkalbos, neapykanta, panieka, intrigos.

Mirties tema - dažniausiai poetų, dvasininkų, filosofų **penas**.

Kai *penas* eina papildiniu, šalia jo atsiranda kiti veiksmazodžiai, čia išrinkti dažnumo mažėjimo tvarka: *duoti, suteikti, gauti, pasisemti, ieškoti, reikalauti, rasti, etc.* Apskritai imant, šio žodžio vartoseną labai sustabarėjusi, junglumo partnerių ir vartosenos modelių įvairovė nedidelė.

Mįslingos kai kurių valdančiosios koalicijos narių kalbos duoda **peno** įvairiems tolesnių įvykių scenarijams. Ar bus geriau, jei prie valdžios va

aukštos muzikinės kultūros koncertai, į kuriuos suvažiuoja dvasinio **peno** ištroškę klausytojai iš Vilniaus, Šiaulių, Panevėžio, Marijampolės ir kt.

žmogus turtina savo vidinį pasaulį. Ar brandina jausmus, mintis, valią. Kokio **peno** jiems duoda.

Jei žiūrėsime į *peno* vartojimo kontekstą pragmatiniu, arba vertinamuoju, aspektu, pastebėsime, kad dominuoja teigiama konotacija, ją lemia ir dažniausias *dvasinio peno* junginys. Kitaip sakant, *penas* siejamas su dvasia, siela, mintimis ir kitais mentaliniais dalykais, kurie paprastai būna neutralūs ar teigiami. Tačiau esama ir neigiamos konotacijos atvejų, kai *penas* reiškia impulsą, paskatą ar akstiną negatyviems dalykams:

bet kokie kaltinimai - ne sielai, o kerštui **penas**, kad jie naudingi tik pynėjams ir rezgėjams, tik lyderiams, tik partijųčių

Be to, dėl ramesnio darbo stiliaus mes ne taip dažnai duodame **peno** sensacijas medžiojantiems žurnalistams“.

teisės pamatyti, kokių klaidų egzaminuotojai rado abituriento darbe, duoda **peno** įtarinėjimams, kad slepiamos ne moksleivių, o egzaminuotojų klaidos

šis patyręs politikas pasirinko tokį nepatogų metų kelionei į Rytus, davė **peno** įvairioms spėlionėms. Šios kelionės ratilai sujudino politinius vandenis.

ektu neprilygsta A.Gore'ui. Apsirikimai, skaičių ir faktų painiojimas davė **peno** jo kritikų kalboms.

Daugumai žmonių tai sukėlė tik nusistebėjimą ir davė **peno** pasišaipyti iš iki tokio lygio „nusivažiavusio“ Kauno.

o lyg uraganai niokoję mūsų kraštą. Ir kuo giliau į praeitį, tuo daugiau **peno** nelinksmiems pasvarstymams.

o vandens. Tiesa, ta juodoji akimirka taip ir neatsėlino į Kauną, tačiau **peno** nerimui, svarstymams, ugningoms rezoliucijoms pažėrė pakankamai.

Iš tekstyno vartosenos pavyzdžių matyti, kad dominuoja perkeltinė *peno* reikšmė, o pagrindinė vartojama tik gyvūnų pašarui pavadinti. Be to, perkeltine reikšme vartojamas daiktavardis reiškia daugiau nei tik naujus įspūdžius, patyrimus, ar jausmus, kaip nurodoma žodyno apibrėžtyje. Pa-dažnėjus jo vartosenai, paplatėjo ir reikšmė, tad dabar *penas* eina sinonimu ir gali pakeisti šiuos abstraktus: *pagrindas*, *paskata*, *medžiaga*, *impulsas*, *akstinas* ir kai kuriuos kitus. Taigi tekstynas padeda apčiuopti ir išryškinti semantinės žodžio struktūros pokyčius, kurie atsiranda ėmus dažniau ar kito stiliaus tekstuose vartoti žodžius. Čia dar vieno labai dažnai vartojamo daiktavardžio *klausimas* reikšmių pokyčiai, nustatyti remiantis tekstyno ana-lize (plačiau Marcinkevičienė 2010). 8 lentelėje nurodoma sena ir nauja šio daugiareikšmio žodžio reikšmių sistema, iliustruota tipiškais vartojimo pa-vyzdžiais. Naujojoje skiriamos ne tik reikšmės, bet ir poreikšmiai:

8 lentelė. Žodyninė ir naujai sudaryta klausimo semantinė struktūra

Žodynuose pateikiama klausimo semantinė struktūra	Ryšys	Naujai susidaryta klausimo semantinė struktūra
1. kreipimasis, reikalaujantis atsakymo arba paaiškinimo	→	1. atsakytinas dalykas, įvykdytina užduotis
	→	a) abejonė, neaiškumas, netikrumas
2. uždavinys, problema	→	2. reikalas, dalykas, daiktas, atžvilgis
	→	a) diskusijų, svarstymo objektas
	→	b) tema
	→	c) mokslinių tyrinėjimų objektas
	→	3. sprendžiamoji problema

Klausim / as (1)

1. atsakytinas dalykas, įvykdytina užduotis:

Tiesus klausimas, vertas seno ir išmintingo žmogaus atsakymo. Atvykėliai užduoda klausimą senajai moteriai. Jau po pirmos dainos pasipylė klausimai. Deja, atsakymai iškėlė daug naujų klausimų. Į klausimą, ar tai jau viskas, tardytojas nieko neatsakė. Darbe reikėjo atsakyti į klausimą dėl pagrindinių moralės teiginių. O dabar įprastas klausimas – pirmieji įspūdžiai Lietuvoje.

a) abejonė, netikrumas, neaiškumas:

Gali kilti klausimas, ar tokie sociolingvistiniai tyrimai iš viso turėtų kokios prasmės ir naudos. Dėl jūsų dalyvavimo konkurse nekyla jokių klausimų. Kyla klausimas, argi tai vieninteliai dailininkai, galintys reprezentuoti Lietuvą. Mane kankino klausimas, argi šis kraupus spektaklis rodytinas vaikams.

2. reikalas, dalykas, daiktas, objektas:

Ant kortos statomi labai svarbūs klausimai. Švietimo klausimai suaktualėjo 6-ajame dešimtmetyje. Nuo tada JAV ginkluotosiose pajėgose rasiniai klausimai buvo mažiau aktualūs nei civilių gyvenime. Visais rūpimais klausimais prašom kreiptis į pieninės paruošų skyrių. Netruksta noro pareikšti nuomonę vienu ar kitu klausimu. Svarstytinų ir tvarkytinų klausimų yra nemažai.

a) diskusijų, svarstymo objektas:

Posėdyje buvo svarstomas klausimas dėl Lietuvos respublikos pilietybės suteikimo. Pažiūrėję televizijos laidą, padiskutuokime tais klausimais, kurie mums pasirodė aktualūs. Kalbininkai šiuo klausimu nesutaria. Buvo apsvaistytas jėgos panaudojimo Čėėenijoje klausimas.

b) tema:

Mano pašnekovas šokinėjo nuo vieno klausimo prie kito. Pažiūrėk, kas yra rašoma šiuo klausimu mašinos instrukcijoje. Pasitarime buvo numatyta apžvelgti šiuos klausimus. Jo pranešime daug vietos užėmė Lietuvos politikos klausimai.

c) mokslinių tyrinėjimų objektas:

Pasirodė nemažai reikšmingų monografijų įvairiais kitais istorinės gramatikos klausimais. Chomskis daug rašė bendrosios kalbotyros klausimais.

3. spėstina problema:

Kuo daugiau sutelkiama faktų, tuo objektyviau šis klausimas gali būti sprendžiamas. Nevaisingumo klausimai yra labai specifiniai. Manoma, kad po kelių mėnesių turės spręsti klausimą dėl tarptautinio įstatymo. Krikščioniško darbo laukas – visas pasaulis, su visomis jo problemomis ir klausimais. Naftotekio saugumo klausimas gali būti išspręstas. Jam sunkiai sekėsi spręsti finansinius klausimus. Svetimos kariuomenės išvedimo klausimą galim laikyti išspręstu.

3.1.3. Nežinomo žodžio reikšmė

Viena svarbiausių tekstyno funkcijų, kai kalbame apie žodžio reikšmę, – nežinomo, paprastai naujo, skolinio ar tarptautinio žodžio, reikšmės nustatymas. Žodynai atsilieka nuo kalbos raidos ir nespėja suregistruoti ir aprašyti į mūsų kalboje nuolat atsirandančių naujų žodžių. Jei skolinys yra atėjęs iš mums žinomos kalbos, jo reikšmės galima ieškoti aiškinamuosiuose tos kalbos žodynuose arba pasiremti vertimo žodynais į mums žinomą kitą kalbą, geriausiai – gimtąją lietuvių. Jei žodis – tarptautinis, galima jo ieškoti tarptautinių žodžių žodynuose. Tačiau greičiausias, o kartais ir vienintelis, būdas suprasti naujo mums nežinomo žodžio reikšmę – suvokti ją iš gausių vartosenos pavyzdžių tekстыne.

Ankstesniuose skyriuose buvo parodyta, kaip nuosekliai ir metodiškai tirti mums rūpimo žodžio reikšmę tekстыne. Čia aptariamas labai paplitęs ir aiškinamuosiuose lietuvių kalbos žodynuose neaprašytas daiktavardis *infrastruktūra*. Šis žodis atėjo iš anglų kalbos, kurioje vartojamas nuo 1927 metų. Iš pradžių juo buvo vadinami keliai, tiltai, geležinkeliai ar nuolatiniai kariniai įtvirtinimai. Vėliau jis ėmė reikšti bet kokią sistemą ar struktūrą, kuria remiasi ir kurios pagrindu gali veikti ne tik pramonė ar šalies gynyba, bet ir politinės organizacijos, net teroristų tinklai. Taigi anglų kalboje šiuo žodžiu įvardijamų dalykų, o su jais ir reikšmių, gausėjo, jų apimtys plėtėsi. Šiandien *infrastruktūra* keliuose internetiniuose anglų kalbos žodynuose (*The Free Dictionary* <http://www.thefreedictionary.com/>; COBUILD <http://dictionary.reverso.net/english-cobuild/>) apibrėžiama panašiai (plg. su šio daiktavardžio apibrėžimais *Tarptautinių žodžių žodynuose* žr. 2.3.):

in·fra·struc·ture

1. An underlying base or foundation especially for an organization or system.
2. The basic facilities, services, and installations needed for the functioning of a community or society, such as transportation and communications systems, water and power lines, and public institutions including schools, post offices, and prisons. (*The Free Dictionary*)

infrastructure

n

- 1 the basic structure of an organization, system, etc.
- 2 the stock of fixed capital equipment in a country, including factories, roads, schools, etc., considered as a determinant of economic growth (COBUILD)

Dabartinės lietuvių kalbos tekстыne tirta, kaip šis skolinys vartojamas lietuvių kalboje. *Infrastruktūros* vartosenos ypatumai pateikiami ne pagal tokią griežtą metodiką kaip anksčiau, bet taip, kaip kalbos vartotojai suvokia jiems nežinomų žodžių reikšmės, t. y. iš skiriamųjų konteksto bruožų. Šiuo atveju ne tokia svarbi viso konkordanso analizė, leidžianti sistemingai ištirti žodžio

semantinę struktūrą, o konkretūs junglumo partneriai, rodantys galimas reikšmes.

Infrastruktūra, kaip ir anksčiau aptarti žodžiai, yra daiktavardis, sakinyje galintis eiti:

- veiksnium: *Visa **infrastruktūra** merdi;*
- vardine tarinio dalimi: *Plėtros faktorius – pigi ir kvalifikuota darbo jėga, gerai išvystyta verslo **infrastruktūra**;*
- papildiniu: *Izraelis pradėjo karą prieš palestiniečių teroro **infrastruktūrą**, galinga **infrastruktūra** disponuojantis „Lietuvos telekomas“;*
- pažyminiu: *Išskirtinę vietą gabenimų rinkoje užims geležinkelių **infrastruktūros** įmonė;*
- aplinkybe: *Šią spragą kuriamoje **infrastruktūroje** sėkmingai pradeda užpildyti verslo inkubatoriai.*

Dažniausiai *infrastruktūra* eina veiksnium, papildiniu ir pažyminiu, šių žodžio vartojimo atvejų visai pakanka jo reikšmei suvokti, tad tik apie juos ir kalbama plačiau.

Kai tiriamasis žodis eina sakinio veiksnium, jis jungiasi su veiksmažodžiais, kitais daiktavardžiais ar būdvardžiais, kurie eina pažymimaisiais žodžiais ar priedėliais. Jais nurodoma, kas konkrečiai įeina ir sudaro *infrastruktūrą*:

uos dengs Kaimo rėmimo fondas. Šio fondo lėšomis ne tik bus gerinama kaimo **infrastruktūra** (keliai, ryšiai ir kt.), bet ir atskiros programos - kooperacijos ir agros

ganizacijos). Ne paskutinėje vietoje pagal kooperatyvų vystymo svarbą turi **infrastruktūra** (telekomunikacijų, transporto sistemos išvystymo lygis), konkurencinė apli

d". Vytėnų hipermarkete veiks ne tik parduotuvės, bet bus sukurta poilsio **infrastruktūra** - restoranai, barai, aludės, bouldingo sporto salė, diskotekų aikštelė, kin

kurios su savo klientais nebendruoja asmeniškai. „Didelė duomenų kaupimo **infrastruktūra** vidutinio dydžio įmonėms nėra būtina, tačiau reikia kuo anksčiau sužinoti

s sėkmingai realizuoti būtina ne tik šiuolaikinė informacijos technologijų **infrastruktūra**, bet ir valstybės bei savivaldybių tarnautojų kompetencija veikti informac

„Miestas, norintis pritraukti investicijų, turi būti parengęs sklypus su **infrastruktūra**, komunikacijomis. Vilniuje siūlė išasfaltuoti kelią - kad tik ateičiau su

kad elektroninis parašas būtų veiksmingas, reikalinga elektroninio parašo **infrastruktūra**, kurios kūrimas įstrigo dėl lėšų trūkumo, taip pat būtina parengti pojstat

ro trūkumo priežastys - spiginantys šalčiai, pasenusi energetikos sistemos **infrastruktūra**, nebepatenkinanti paklauskos. Vietos šilumos tinklą atstovas sakė, kad jų

kie pat, kaip ir versle. Problema ta, jog neapmąstyta kultūros institucijų **infrastruktūra**, neišsiaiškinta, kokiomis sąlygomis menas kaip verslas gali funkcionuoti.

as čia svarbesnis už ekonominį: Kremlius vis dažniau pagalvoja, kad bendra **infrastruktūra**, t.y. bendri energijos tinklai, geležinkelių, vamzdinių sistema, - dabar ja

kankamai tam darbui pasiruošęs. Nebuvo sukurta ir reikalinga pinigų rinkos **infrastruktūra**. Ir kas svarbiausia - nebuvo tam ekonomikos prielaidų.

Kaip matyti iš kelių atsitiktinai parinktų vartosenos pavyzdžių, *infrastruktūra* gali būti vadinama daugelis įvairių dalykų: a) įvairiausios susisieki-mo priemonės – keliai, ryšiai, transportas, telekomunikacijos, b) įvairių ener-getinių ir kitokių išteklių naudojimui reikalingi elektros tinklai, vamzdinių sistemos, c) bendrą paskirtį turintys pastatai. Tuomet kalbama apie *karinę, kaimo, poilsio* ar bet kokią kitą (*pinigų rinkos, elektroninio parašo, duomenų kaupimo*) *infrastruktūrą*, suprantamą kaip „materialiųjų ir nematerialių są-lygų visumą, būtina kam nors veikti ar egzistuoti“. Infrastruktūros paskirtį geriausiai rodo pažymimieji žodžiai, einantys šalia tiriamojo, kad ir kokia sakinio dalimi ar linksniu jis būtų pavartotas.

Pažymimieji žodžiai atsako į klausimus: kieno (*krašto, NATO, paslaugų, pramogų, geležinkelio mazgo, verslo, turizmo, uosto, ūkio, vietovių, gamybos, socialinių paslaugų teikimo* etc.) ir kokia (*informacinė, socialinė, inžinerinė,*

išvystyta, sukurta, išplėtota, nacionalinė, kritinė, rekreacinė, vietinė, laisvalaikio, nauja, teroristinė, viduramžiška, organizacinė, pagalbinių, išorinė etc.) gali būti infrastruktūra. Iš greta esančių veiksmažodžių matyti, kad infrastruktūra yra toks dalykas, kuris pats nieko nedaro, bet egzistuoja, yra kuriamas, plečiamas, vystomas, plėtojamas arba atvirkščiai, merdi, griūva etc. (*bus gerinama, bus sukurta, susitvarkys, bus integruota į bendrą tinklą, būtų plėtojama, atgis, griūva, būtų išplėtota, išvystyta, menkai naudojama, nepritaikyta, merdi, turi būti moderni, išplėsta, yra reikalinga, egzistuoja, pakeista, gerinama, yra išlaikoma, yra vadinama etc.)*

Kitokie veiksmažodžiai šalia tiriamojo žodžio atsiranda tuomet, kai jis eina papildiniu ir atsako į klausimus: *kas yra daroma, kas atsitinka infrastruktūrai:*

o principus". Vienas nacionalinės kokybės programos tikslų yra plėtoti **infrastruktūrą** (kokybės vadybos mokymas, kokybės reglamentavimas, standartizacija, metrol

grįžčiau į tėvynę. Aišku, ne vienas. Suprantama, reikėtų atkurti japonišką **infrastruktūrą** - kelius, vandentiekį, elektrą, uostus. Mūsų kartos žmonės užsigrūdinę. Ja

teisės aktus pagal ES šalims keliamus reikalavimus, integruoti šalies ūkio **infrastruktūrą** bei bankų sistemą į ES sistemas. Numatoma sudaryti teisinę sąlygas, kad L

Klemensas Rimšelis. - Analizavome regionų išsivystymą, kultūrą, tradicijas, **infrastruktūrą** bei kitus momentus". Pasak K.Rimšelio, kol kas sudėtinga pasakyti, kiek r

es. Pavyzdžiui, bus nutiestas kelias „Via Baltica“, kuris, aišku, pagyvins **infrastruktūrą** ir duos pelno. Jis eis per ariamus laukus. Tarkime, keli savininkai nori p

operacijas, kurių tikslas - suimti teroristus, išformuoti jų organizacinę **infrastruktūrą** ir konfiskuoti jų ginklus, tai yra daryti viską, ko netesėdama savo pažadų

ose Jehuda Lankris. Pradžioje, anot jo, Izraelis turi sunaikinti teroristų **infrastruktūrą** ir sulaukti iš palestiniečių „aiškaus ženklų“, kad jie yra pasirengę palia

Lietuvoje buvo parduotas 191 „Ford“ automobilis. „Ford“ turi moderniausią **infrastruktūrą** Lietuvoje - modernūs filialai įrengti Klaipėdoje, Marijampolėje, Kaune. „

naftos dalį. Be to, pažymėjo premjerė, reikalui esant galima panaudoti šią **infrastruktūrą** Rusijos naftai, išgautai kituose regionuose, transportuoti. Taigi, kons

Kauno laisvosios ekonominės zonos valdymas“ iniciatyva. O vadinamą išorinę **infrastruktūrą** tvarkys net penkios valstybinės organizacijos. Kur daug vykdytojų, ten gal

suojami tik tie viešieji darbai, kurie palaiko ir plėtoja vietos socialinę **infrastruktūrą**. Pasak Kauno darbo biržos direktoriaus Augustino Keturakio, jau treči meta

Iš pavartotų veiksmažodžių matyti, kad *infrastruktūra* yra tai, ką galima turėti, panaudoti įvairiems tikslams, kurti, plėtoti, tvarkyti, vystyti, į ją investuoti, bet galima ir išformuoti, sunaikinti.

Pažyminiu einanti *infrastruktūra* vartojama kilmininko linksniu ir jungiasi su įvairiais kitais daiktavardžiais, žyminčiais pačius įvairiausius dalykus: įstaigas, abstraktus, laiko tarpsnius ir net asmenis. Pats dažniausias žodžių junginys – *infrastruktūros plėtra*:

aizdo filmas. Nors kenkėjiška programa nėra destruktivi, FTB nacionalinės **infrastruktūros** apsaugos centras perspėja apie pavojų. Internetinis „kirminas“ pats išsiun

ius JAV Vyriausybės bei privataus sektoriaus kompiuterių tinklus. Kritinės **infrastruktūros** apsaugos komisijai vadovaus prezidento patarėjas virtualiosios erdvės saug

imingą atsitikimą prieš savaitę bendrovės „Mažeikių nafta“ geležinkelio ir **infrastruktūros** aptarnavimo bare apdegęs plovėjas - išgarintojas Stasys Vilkas. Įvykį tir

infrastruktūros atnaujinimą, plėtrą ir iš dalies keleivių vežimą. Tam jau 2002 metais reik

ybes, Slovakiją ir Slovėniją. Taline taip pat aptarta kelių, geležinkelių **infrastruktūros** Baltijos jūros regione plėtra, bendradarbiavimas energetikos srityje. Po

joje jos turi tokį pat statusą kaip ir automobiliai. </div> <div>
<head> **Infrastruktūros** barjeras</head> Šiuo metu patys
žinomiausi motorogių gamintojai, tarpusav

ylėti savo veiklą į tarptautinį lygį, tapti Europos kultūrinio polilogo
ir **infrastruktūros** dalyviu ir gauti tam pinigų iš ES fondų. Netrukus
bus apibendrinti ir ant

partamento Informacijos sistemų skyriaus vedėjas Valdas
Undžėnas. Pirmajam **infrastruktūros** etapui 1998 metais buvo
paprašyta skirti 1,9 mln. litų. Tačiau patvirtintų

jį banką, „Lisco“, „Lietuvos avialinijas“, „Lietuvos geležinkelius“,
kitus **infrastruktūros** objektus. Neišvengiamai neefektyvus tokių
valstybinių įmonių valdymas tik

Nors bandant suvokti žodžio reikšmę iš jo konteksto ir neanalizuojamos visos gramatinės jo formos, tačiau kai kurias būtina paminėti, nes jos lemia reikšmę. Tokia gramatinė kategorija – skaičius. *Infrastruktūra*, kaip ir galimi šio daiktavardžio sinonimai *tinklas*, *sistema*, dažniausiai vartojama vienas-kaita, bet palaipsniui daugėja ir daugiskaitos formų. Jos rodo, kad šis žodis suprantamas kaip skaičiuotinis, įvardija ne vieną bendrą ir abstraktų, o kelis diskrečius, atskiriamus vienetus.

kia atimti eksploatacijos išlaidas. O jos bus itin didelės, nes nėra jokių **infrastruktūrų** - nei jūrinių, nei sausumos. Padidėjusias eksploatacijos išlaidas padengs

supratimas, kad naujoji miesto valdžia turi neatidėliodama imtis neveiklių **infrastruktūrų** aktyvinimo, o sprendimų ryžtingumą sunkins ekonominiai nepritekliai, opios

ir tyrimų projektais, naudojamais edukaciniame procese. Lietuvos kultūros **infrastruktūrų** kaitos fone lšeivijos institutas, turėdamas universitetinę potencialą, gali

augos fondas, tuomet ir paaiškės, kiek lėšų bus skiriama naujų inžinerinių **infrastruktūrų** kūrimui. Iki šiol miesto biudžete tam lėšų neatsirasdavo, todėl tekdavo te

Gintaras Slavinskas: Dažnai tenka būti Vilniuje ir stebėti tenykščius **infrastruktūrų** organizavimo darbus bei planus. Tiesą sakant, yra baisu - šiuo metu kaip

s, nusprendusios skirti milijardus kronų siekiantį biudžetinį finansavimą **infrastruktūrų** projektams, išlaidumas. Ekonomistų nuomone, biudžeto deficito išvengti ne

d sanitariniai mazgai neatitinka Europos standartų... Be abejo, sukurti **infrastruktūras** pagal europietiškus standartus - nepigu. Tačiau Jūs siekiate įstoti į Euro

d sanitariniai mazgai neatitinka Europos standartų... Be abejo, sukurti **infrastruktūras** pagal europietiškus standartus - nepigu. Tačiau Jūs siekiate įstoti į Euro

. Reikia labai gerai įvertinti ir geografinę padėtį, ir turimas socialines **infrastruktūras**, ir gamybinius objektus. Būtina išklaudyti ir gyventojus, kadangi savivald

ad teisingiausia kurti ilgalaikes partnerystes, telkti jau egzistuojančias **infrastruktūras**, kas, be kita ko, leistų kur kas efektyviau panaudoti lėšas visuomenės ir

alima panaudoti esamas Palemono geležinkelio mazgo ir geležinkelio stoties **infrastruktūras**, miesto tarptautinis oro uostas, priimančias visų tipų lėktuvus, taip pat g

rėjo savivaldą, ir įvertinant ekonomines, kultūrinės, socialines bei kitas **infrastruktūras**, taip pat geografinę padėtį, būtina miesteliui grąžinti valsčiaus statusą.

didesnius uostus, visų pirma reikia juos pertvarkyti, t.y. atskirti nuo jų **infrastruktūras**. Pavyzdžiui, geležinkelių linijos turi likti valstybės nuosavybe, o visas

ik konstitucinius mūsų nepriklausomos valstybės pamatus, ūkio ir socialinę **infrastruktūras**. Svarbiausia politinės prievartos priemonė buvo fizinio naikinimo akcijos,

Apibendrinant galima pasakyti, kad iš tiriamojo žodžio vartosenos konteksto, dažniausiai politinio ar administracinio, išryškėja jo reikšmė. Tai – „visuma materialių ar nematerialių priemonių, ypač susisiekimo, ar objektų, skirtų tam tikrai funkcijai atlikti ar veiklai užtikrinti“. Šis žodis yra labai plačios reikšmės, tai rodo ir jo junginių įvairovė. Jį galima apibūdinti kaip vienreikšmį, aprėpiantį visus galimus ryšius, arba kaip dvireikšmį, jei būtų siekiama atskirti materialiąją sąrangą ir nematerialiąsias priemones, t. y. socialinius ryšius, arba bendrąsias nuo specialiųjų, kompiuterinių tinklų (žr. TŽŽ apibrėžimą 2.3.). Be to, *infrastruktūra* stilistiškai konotuoja, tai administracinės kalbos, daugiausiai dokumentų, žodis, plintantis ir spaudoje.

3.2. Kontekstinės konotacijos atpažinimas

Tekstynai reikalingi ne tik pakitusiai žodžio semantinei struktūrai, naujoms žinomų žodžių ar naujų žodžių reikšmėms nustatyti. Jie – nepamainomas kontekstinės konotacijos tyrimo šaltinis, kuriai, kaip matyti iš pavadinimo, būtinas įprastinis žodžio vartojimo kontekstas. Kontekstinė konotacija kitaip nei leksinė neaprašoma žodynuose, nes atskirai paimtas vienas žodis jos neatskleidžia. Jai aptikti ir nustatyti reikia didelio tekstyno ir gausių vartojimo pavyzdžių, nes tik iš jų, iš nuolat drauge vartojamų žodžių, galima patikimai nustatyti kontekstinės konotacijos pobūdį. Taigi norint suprasti, kodėl iš pažiūros neutralūs, leksiškai nekonotuoti žodžiai daugeliui asocijuojasi su teigiamais ar neigiamais dalykais, reikia iširti jų vartoseną.

Tyrimui pasirinkti aštuoni daiktavardžiai: *lemties* sinonimų grupė ir keli kiti palyginti dažnai vartojami žodžiai:

<i>lemtis</i> 1369,	<i>karma</i> 645,
<i>aistra</i> 953,	<i>liūdesys</i> 530,
<i>dalia</i> 1654,	<i>likimas</i> 16532,
<i>jprotis</i> 720	<i>melas</i> 605

Visi jie buvo tiriami leksinio, gramatinio (sintaksinio ir morfologinio) bei semantinio junglumo atžvilgiu, nustatytos dažniausios jų kolokacijos

ir metaforos. Ši išankstinė analizė ir leidžia kalbėti apie konotuotuosius konoteksto elementus.

Tiriant daiktavardžių junglumą, paprasčiausia suskaidyti iš tekstyno gautą kiekvienos leksemos konkordansą į žodžių junginius ir aptarti juos vertinamuoju aspektu, t. y. kaip turinčius neutralią, teigiamą ar neigiamą konotaciją. Ne visi junginiai vienodai informatyvūs, geriausiai šiuo atžvilgiu tinka būdvardiniai, veiksmažodiniai (išskyrus predikatyvų), kai kurie daiktavardiniai (išskyrus atributinius priklausomybės) junginiai bei vardijimai. Štai *aistros*, vartojamos vardijimuose, kontekstas labai ryškiai skiriasi į: a) neutralų (46 proc. visų vardijimo atvejų), b) teigiamą (18 proc.) ir c) neigiamą (36 proc.):

- a) *verdančios aistros ir azartas; audringos kalbos bei aistros; emocijos ir aistra;*
- b) *aistra, pramogos, linksmybės, poilsis; malonumas ir aistra; verslas, poilsis, aistra;*
- c) *šėtono audrų, aistrų, vėjų, nuodėmės rifų; konfliktų, aitrų, ambicijų, keršto troškimo.*

Iš aiškios neigiamai konotuotų daiktavardžių persvaros galima matyti, jog *aistra* dažniau suvokiama kaip yda nei kaip dorybė. Tačiau kiti žodžių junginiai neperteikia vertinimo, jo nerodo ir *aistros* metaforos, o iš konteksto ryškėja ne šio jausmo ir/ar pomėgio stiprumas, bet vertinimasis elementas.

Kur kas labiau nei *aistra* konotuotas daiktavardis *įprotis*, jo konotacija paaiškėja iš kur kas įvairesnių žodžių junginių:

žalingas įprotis 146, be žalingų įpročių 37, senas įprotis 29, (ne) atsisakyti įpročio 24, (pa)keisti įpročius 19, tapti įpročiu 15, atsikratyti įpročio 13, iš įpročio 11, mitybos įpročiai 7, išsiugdyti (kokį) įprotį 7, sovietiniai įpročiai 6, įpročiai labai gajūs 5, įprotis rūkyti 4, įprotis taupyti 4, įpročio pasekmės 3.

Akivaizdžiai neigiamą konotaciją turi dažniausias drauge einantis būdvardis *žalingas*. Kitų junglumo partnerių konotaciją turėtų patvirtinti ar pakeisti platesnis kontekstas. Iš dvižodžių junginių tegalima tik spėti: kalbant apie *senus, sovietinius, gajus įpročius* ar norint *atsisakyti, atsikratyti, pakeisti įprotį*, turimi galvoje blogi įpročiai.

Konteksto apimtis – rimta problema nustatant kontekstinės konotacijos pobūdį. Atskirai paimtas žodžių junginys *žalingas įprotis* pavadina neigiamus dalykus, bet jo variantas *be žalingų įpročių*, dažniausiai aptinkamas pažinčių ir darbo paieškos skelbimuose, kaip ir pati šių skelbimų retorika, dvelkte dvelkia pozityvumu. Panašiai ir kolokacija *bloga karma*, vartojama posakyje *išvalyti blogą karmą*. Lieka neaišku, kuo remtis – minimaliuoju dvižodžiu ar platesniu didesnės apimties žodžių junginiu, sakiniu, pastraipa ar net ir visu tekstu. Kyla klausimas, ar *įpročio* kontekstinę konotaciją labiausiai veikia siauras, ar platus kontekstas? Į šį klausimą padėtų atsakyti nedidelis eksperimentas: 37 informantų studentų buvo paprašyta užrašyti pirmas iškilusias asociacijas žodžiams *įprotis* ir *igūdis*, pateikti pirmuosius į galvą šovusius šių žodžių sinonimus ir antonimus bei trumpas apibrėžtis. Ištyrus atsakymus paaiškėjo, kad *įprotis* nuo *igūdžio* labiausiai skiriasi konotacija. 98 procentai studentų atsakė vienodai: *įpročiai* būna *neigiami*, *žalingi*, *peiktini*, *blogi*, *netikę*, *bjaurūs*, *erzinantys*; jų reikia *atsikratyti*, juos reikia *mesti* ir pan. *Įgūdžius*, atvirksčiai, reikia *tobulinti*, *lavinti*, *įgyti*, jų *nepakanka*, *trūksta*, jais galima *pasižymėti*, dažniausiai jie būna *geri*. Taigi atrodytų, jog *įpročio* reikšmei didžiausią įtaką daro siauras kontekstas.

Dažnesnius neigiamus nei teigiamus *įpročio* junglumo partnerius rodo ir detalesnė junginių analizė. Net 43 procentus viso konkordanso sudaro kilmininko linksniu vartojamas (vienaskaitą ir daugiskaitą kartu paėmus) *įprotis*, o šio linksnio vartojimą yra nulėmę neigiamos konotacijos veiksmažodžiai *atsisakyti*, *atsikratyti*, *neturėti*, *nėra įpročio*, *atpratinti nuo*, *išsigydyti nuo netoleruotinų*, *kentėti nuo*, *išsilaisvinti iš*, *išsivaduoti*, *būti laisvam nuo*, *koduoti nuo žalingų įpročių*, *atitrūkti nuo blogų įpročių*, *kyla problemų dėl įpročio(-ų)*, *grįžti prie sovietinio įpročio*, *daiktavardžiai įpročio jėga*, *pasekmė*, *profilaktika*, *žalingumas*, *vergai*, *aukos*, *žala*, *atpratrinimo programa*, sustabarėjęs žodžių junginys *iš įpročio*.

Kitų linksnių vartoseną taip pat rodo, kad *įprotis* dažniausiai vartojamas ne bet kokio, o neigiamo *įpročio* reikšme, plg. vardininką su būdvardžiais *blogas*, *didžiaiimperinis*, *kvailas*, *mirtinas*, *nerikalingas*, *pražūtingas*, *sveikatai kenksmingas*, *ydingas*, *žalingas*, *pernelyg skrupulingas* ar su veiksmažodžiais *buvo įveiktas*, *nepalieka ramybės*, *atsigręžia ir finansine puse*, *baigėsi tragiškai*, *baugino*, *buvo tikras košmaras*, *papiktino*, *paralyžiavo*, *turi nepageidautinų padarinių*, *yra problema*. Negatyviųjų junglumo partnerių neatsveria negausūs pozityvieji: *geras*, *žavus*, *sveikas įprotis*, *įprotis leidžia palaikyti gerą formą*, *žmogaus prigimčiai neprieštarauja*. Neutraliųjų junglumo partnerių

neutralumą gali patvirtinti ar paneigti tik platesnis nei žodžių junginio kontekstas, plg. *ametikietiškas, gajus, nesąmoningas, rusiškas, senas, sovietinis, profesinis, paplito po Europą, yra ateitis, tampa antrąja prigimtimi, įsivyravo, išliko, yra stiprus, glūdi*. Patys savaime, atskirai paimti šie žodžiai jokio vertinimo nereiškia.

Bene geriausiai *įpročio* pobūdį atskleidžia vardininko junginiai su bendratimi, iš jų paaiškėja, koks yra įprotis. Čia irgi dominuoja neigiami įpročiai, teigiamų įpročių sąrašas kur kas trumpesnis:

Neigiami įpročiai:

įprotis bėgti iš pamokų, deginti žolę, kraustyti svetimas kišenes, miegoti, kur papuola, nepastebėti kaimynų, rūkyti, traukti į plaučius tabako dūmus, veltui imti, vogti, „kombinuoti“, išgerti, duoti / imti kyšius, gudrauti, išsisukinėti nuo mokesčių, meluoti, nuleisti negirdomis, vogti.

Teigiami įpročiai:

laikytis švaros ir tvarkos, nukelti skrybėlę, priimti svečius, sakyti tiesą, taupyti, blizginti viryklę, lįsti po dušu, maudytis vonioje, paduoti ranką, praustis, sportuoti.

Neutralūs įpročiai:

abejoti, komanduoti, valgyti, gerti kavą ir arbatą, pasninkauti, skubėti pirmyn, tenkinti apetitą, prieš miegą žiūrėti televiziją.

Kontekstinė konotacija geriausiai išryškėja lyginimo ir priešpriešos pagrindu. Gerai žinoma, kad stilistinė konotacija, įeinanti į leksinę žodžio reikšmę, gali padėti skirti sinonimus į paprastesnius ir stilistinius. Čia rūpėjo pažiūrėti, ar iš vartosenos išryškėjusi sinonimų konotacija skiria ar sieja sinonimus.

Ištyrus keturių sinonimiškų daiktavardžių *lemtis, dalia, karma, likimas* junglumą paaiškėjo, kad veiksmožodiniai *lemties* kolokatai daugeliu atveju įvardija veiksmą, reiškiantį valdymą, priklausomybę, pasirinkimo stoką, kitaip sakant, *lemties* neišvengiamumą: *lemtis ištiko, lėmė, skyrė, teko, laukia, veda, parengia, sąlygoja, užklumpa*, etc. Ilgesni junginiai informatyvesni:

ne kartą tragiška lemtis ištiko 22, lemtis jai skyrė neilgą gyvenimą 22, lemties nepavyko išvengti 17, mūsų laukia tokia pati lemtis 14, ir taip lemtis lėmė 12, daugelis išgyvenę tragišką lemtį 10, skuba pasitikti savo bjaurios lemties 8, nepalanki lemtis juos išskiria 7, lemtis nuvedė tiesiu keliu 7, pasiryžęs įveikti savo juodąją lemtį 6, patyrė sunkią lemtį 5, susitaikykim su lemtimi 5.

Apie 36 procentais atvejų *lemties* veiksmažodžiai žymi nemalonią neišvengiamybę, pavyzdžiui: *lemties nepavyko išvengti, lemtis ją nubaudė anksčiau, lemtis išbandymus siunčia*. Teigiamai konotuoatų *lemties* konteksto partnerių aptikta tik 16 procentų visų junginių: *gali padėti ir lemtis, gali paguosti visuotinė lemtis, lemtis nuveda tiesiu keliu*. Neutraliems atvejams: *mėgina gyvenimo lemtį įsivaizduoti, tavo lemtį jaučiu, išaiškina jo lemtį*, tenka likę 46 procentai.

Daiktavardiniai junginiai kur kas mažiau konotuoti, nes daiktavardis daugiausiai žymi įvairiai įvardijamą lemties savininką – žmogų, tačiau ir čia esama kitokių junginių: *lemties ženklas, pirštas, valia, ranka, balsas, dovana, varpas*. Su *lemtimi* vartojami būdvardžiai panašūs į veiksmažodžius, jų net 46 procentai turi neigiamo vertinimo reikšmę. Teigiami būdvardžiai sudaro tik 9 procentus, o neutraliai arba iš minimalaus konteksto neišryškėjančiai konotacijai tenka 45 procentai visų būdvardžių vartojimo atvejų.:

Neigiami būdvardžiai:

tragiška 28, žiauri 12, liūdna 7, pikta 8, baisi 6, bjauri 5, bloga 5, rūsti 4, dramatiška 3, skaudi 3, nepalanki 2, nedėkinga 2, siaubinga 2, vargana 2, kaprizinga, graudi, okupacinė, negailestinga, niūri, nuodėminga, prasta, prieštaringa.

Teigiami būdvardžiai:

gera 5, teisinga 2, fantastiška, gailestinga, garbinga, įdomi, kukli, kūrybiška, laiminga, maloni, objektyvi, palaiminga.

Neutralūs būdvardžiai:

paslaptina 2, autonomiška, bevardė, esminga, galutinė, tikroji etc.

Įvairių tipų žodžių junginius kontekstinės konotacijos aspektu sieja ir apibendrina *lemties* metaforos. Pati dažniausia yra *lemties* – valdovo metafora: *gyvenime viską valdo lemtis, nepermaldaujama lemtis, taip lemtis lėmė, lemtis niršta, pavaldus akelai bevardei lemčiai*. Antra po jos eina *lemties* – naštos metafora, jungianti sunkumą, svorį akcentuojančius veiksmožodžius: *nešti savo lemtį, lemtis, tėvo uždėta sūnui, jos lemtis sunkesnė*. Jai vartojimo dažnumu nenusileidžia dar dvi neigiamai konotuotos metaforos: a) *lemtis* – priešininkė ir b) *lemtis* – skriaudikė:

a) *nenugalima lemtis, jie mėgina įveikti savo lemtį, priešintis savo lemčiai, iššūkis lemčiai, maištas prieš lemtį, kova su lemtimi, pergalė prieš lemtį;*

b) *lemties nuskriaustą vaiką, lemtis ją nubaudė anksčiau, skystis savo bloga lemtimi.*

Likusios metaforos – įsmeninimas (*lemtis sėlina, žengia savo keliu, niršta*) ir kitos (*lemties okeanas, pakrantės, labirintai*) galėtų būti laikomos neutraliomis.

Lemties sinonimo *dalios* leksinis junglumas, jei žiūrėsime vertinamojo aspekto, labai panašus, sutampa junginius sudarančių veiksmožodžių, daiktavardžių ir būdvardžių semantika, net ir patys dažniausi junglumo partneriai: *tekti* 85, *skirti* 27, *būti* 19, *rinktis* 18, *laukti* 13, *ištikti* 12, *lemti* 10, *susitaikyti* 9, *jausti* 6, *sieti* 5, *kalbėti* 5. Skiriasi tik vartojimo dažnumas, štai *dalia* daugiau nei 10 kartų dažniau pavartota su *tekti* ir 3 kartus su *rinktis* nei *lemtis* (jos dažniausi veiksmožodiniai kolokatai yra *ištikti*, *skirti*). Apskritai, beveik visi veiksmožodiniai *dalios* junginiai yra objektinio tipo, o *lemtis* vartota ir subjektiniuose junginiuose. Tai rodo, kad *dalia* verbalizuojama kaip pasyvi esybė, kuri *tenka, yra laukiama, skiriama, renkama, lengvinama, duodama, nešama, patiriama, ja skundžiamasi, su ja susitaikoma*. Taigi veiksmožodinio junglumo skirtybės slypi ne vertinime, o aktyvume. Vertinimas 35 procentais atvejų yra neigiamas, nemalonus: *apverkė savo dalią, už nelemtą mūsų dalią, buvo iškentėjęs savo dalią*. Teigiamo vertinimo atvejai sudaro 22 procentus (*atiteko pavydėtina dalia, lemta nepaprasta dalia*), panašiai tiek – apie 20 procentų – yra ir neutralių veiksmožodžių (*lieka susiję su moterų dalia, pakeitusi moters dalią, susidomėjimas moters*

dalia). Šalia *dalios* einantys būdvardžiai dar labiau neigiami nei esantys šalia *lemties* – 73 procentai teigiamų ir tik 11 procentų neigiamų. Ypač dažni būdvardžiai *sunki* 85, *lengva* 34. Daiktavardžių junglumas iš esmės sutampa. Įdomu, kad dažniausiai minima pagal įvairius požymius įvardijamo žmogaus arba moters, bet ne vyro *dalia*.

Apibendrinant šių dviejų sinonimų junglumo panašumus ir skirtumus galima teigti: vertinamuoju aspektu kontekstinė konotacija sutampa, skiriasi junglumo apimtis (*dalia* yra ne toks junglus žodis palyginti su *lemtimi*) ir kai kurie nevertinamieji *dalios* įžodavimo aspektai. Įdomu, kad *dalia* dažniau vartojama su konkrečios, o ne abstrakčios reikšmės žodžiais, dažniausia yra *dalios* – naštos metafora.

Karma yra skolinys, ne taip seniai atėjęs į lietuvių kalbą. Gal todėl nuo kitų sinoniminės grupės narių skiriasi kur kas menkesniu ir ganėtinai specifiniu junglumu. Pirmiausia į akis krinta smarkiai dominuojantys daiktavardiniai junginiai, tokie kaip *karmos dėsni*, *doktrina*, *sistema* (42 procentai visų junginių). *Karmos* junginiai su predikatinėmis kalbos dalimis – būdvardžiais ir veiksmažodžiais – negausūs ir neįvairūs. Be to, jų semantika smarkiai skiriasi nuo *lemties* ir *dalios*. Štai dažniausi *karmos* veiksmažodžiai (*su*)*kaupti* 18 ir *valyti* 18 su jokia kitu sinoniminės grupės nariu nevartojami, lygiai kaip su *karma* nevartojami dažni jų aplinkoje *skirti*, *ištikti*, *išvengti*, *tekti*. Kiti veiksmažodiniai junginiai dažnumo skalėje pasiskirsto taip:

neturėti blogos *karmos* 8, sunaikinti savo *karmą* 7, atgimstama priklausomai nuo geros ar blogos *karmos* 6, apvalius ir išsėmus jo *karmą* 6, kuriame neigiamą *karmą* 5, viską lemia *karma* 5, pripažins, kad yra *karma* 4, pakeisti pasaulio *karmą* 4, *karma* reiškia veiksmą 4, išvalo suterštą *karmą* 4, *karma* veikia kaip skaitiklis 3, daugina gerą *karmą* 3, pagerinti kūdikio *karmą* 3, kenkia mirusiojo *karmai* 3, su reinkarnacija susijusi *karma* 3, *karma* sutampa su žmogiškumu 3.

Kaip matyti iš žodžių grandinių, *karma* dažniausiai vartojama ne kasdienėje kalboje (kaip *dalia* ar *lemtis*), bet ezoterinėje, filosofinėje literatūroje. Iš čia eina jos junginių abstraktumas ir daiktavardiškumas.

Būdvardžių sąrašas dar trumpesnis: *bloga* 43, *gera* 13, *konkreči* 7,

asmeninė 4, puiki, stipri 3, teigiama 3 karma. Būdvardžių ir veiksmažodžių pasiskirstymas pagal jų reikšmėse esantį vertinimą labai ryškus, pusė minimaliojo konteksto žodžių konotuota neigiamai, ketvirtis – teigiamai, o likęs ketvirtis – neutralus. Santykinai imant, teigiamai konotuotų žodžių kiekis iš visų trijų sinonimų yra pats didžiausias. Be to, jei žvelgsime į trižodžius junginius, daugumoje jų neigiamus būdvardžius atsveria teigiamos reikšmės veiksmažodžiai, plg.: *apvalyti suteptą / suterštą / blogą karmą, neturėti blogos karmos*.

Karmos metaforos perpus neutralios, perpus neigiamos. Tik šiam daiktavardžiui būdinga *karmos* – kaupyklos metafora (*žiedžia savosios karmos indą, sukaupta teigiama karmą, neišsėms savo karmos*), *karmos* – valdovo (*tai lemia mūsų karma, nuo jūsų karmos priklausys, karmos sąlygotos aplinkybės, kiek leidžia karma, karmos paskirtąsias vietas*) ir kai kurios kitos metaforos (*regeneruoja karmos mechanizmas, karmos akumulatorius yra egoizmas, sruvenimas karmos malūnais, įveikusi karmos tinklą, parodė karmos veidrodį, karmos grandinių stiprinimas*). Prie neigiamų metaforų skirtinos minėtos *karmos* – naštos (*radiusiojo karma pasunkėja, uždedama ir kieno kito karma, karma nusveria*) ir *karmos* – gamtos reiškinių (*ragaujame blogos karmos vaisius, pasėta juodos karmos sėkla, keliaujame prieš karmos vėją, plaka blogos karmos bangos, simbolizuoja karmos geluonį, blogos karmos sėmenys duoda derlių*). Išskirtinė, tik *karmai* būdinga yra *karmos* – nešvaraus daikto metafora: *apvalo blogą karmą, nuplaunanti suterštą karmą, žmogaus karma užteršta, apvalanti suteptą karmą, žmogus su nešvaria karma*.

Taigi galima teigti, kad *karma* skiriasi nuo *lemties* ir *dalios* teigiama kontekstine konotacija, bet iš esmės šį daiktavardį linkstama vartoti kalbant apie negatyviąją mūsų gyvenimo pusę, apie neišvengiamą dėsni, veikiantį pagal poelgio – atpildo principą.

Paskutinis analizuojamos sinonimų grupės žodis *likimas* skiriasi didžiausiu vartojimo dažnumu ir junglumu. Jis sudaro 16 532 junginius, iš kurių dažniausi veiksmažodžiai. Žiūrint veiksmažodinio junglumo, *likimas* labai panašus į *lemtį*, nes sutampa dažniausi jų junglumo partneriai: *lemti, spręsti, ištikti skirti, išvengti*. Be to, *likimas*, kitaip nei *dalia* ar *karma*, apylygiai vartojamas subjektiniuose ir objektiniuose junginiuose:

likimas lėmė kitaip 514, jūs spręsite mano likimą 455, toks pats likimas ištiko ir jo bendražygius 264, tolesnis valstybės likimas priklauso nuo Lietuvos piliečių 196, aktyviai rūpinosi tėvynės likimu 165, koks likimas laukia mano vaikų 121, diplomato likimas susiklostė tragiškai 109, eiti likimo skirtu keliu 85, likimas juos suvedė 80, kam rūpi Lietuvos likimas 77, galima pakeisti savo likimą 75, žmogus turi likimą 54, tautos likimas yra mūsų rankose 51, likimo į užsienį nublokštiems rašytojams 49, kas tvarko pasaulio likimus 47, negaliu skųstis savo likimu 43, pakreipti krašto likimą geresne linkme 30.

Likimo veiksmažodžių reikšmės galėtų būti jungiamos į dažniausius „lėmimo“ (*lemti, ištikti, laukti, tekti*), „valdymo“ (*priklausyti, skirti, tvarkyti, valdyti sąlygoti, kontroliuoti*), „reiškimosi“ (*skleistis pasireikšti, paženklinti*), „kaitos“ (*keisti, tapti, virsti, atsidurti kieno rankose, gerinti*) ir „kovos“ (*pasiduoti, įveikti, priešintis, nugalėti, paklusti, nusilenkti, atremti, sutramdyti*) semantinius laukus. Su šiais veiksmažodžiais vartojamas *likimas* išryškėja kaip tam tikras, dažniausiai nepalankias, gyvenimo aplinkybes, neatsitiktinį, nepasirenkamą ir neatsaukiamą sprendimą reiškiantis daiktavardis.

Likimo būdvardžių semantika panaši į *lemties*, ryški neigiama konotacija palyginti su teigiama (32 proc. : 15 proc.). *Likimas* dažniausiai apibūdinamas šiais epitetais:

tragiškas 122, liūdnas 44, skaudus 27, žiaurus 22, baisus 14, dramatiškas 13, įnoringas 5, piktas 5, rūstus 5, blogas 4, šiurpus 4, klaidus 3 nelabas, 3, varganas 3, bet palankus 21, geras 19, laimingas 8, teisingas 4, gailestingas 3, gražus 3, malonus 3, prasmingas 3.

Tokiu teigiamo ir neigiamo vertinimo žodžių santykio pasiskirstymu *likimas* skiriasi nuo kitų analizuojamų žodžių. *Lemties* neigiamo vertinimo kolokatų buvo beveik septynis kartus daugiau nei teigiamo, *dalių* – penkis kartus, o *karmos* ir *likimo* – du kartus. Dviejų paskutinių daiktavardžių ne tokia ryškią neigiamą kontekstinę konotaciją būtų galima aiškinti vartojimo dažnumu ir iš jo išplaukiančiu junginiu įvairumu. *Likimas* – dažniausiai vartojamas, jungiausias daiktavardis, šios sinonimų grupės dominantė,

o dominantės paprastai būna nekonotuotos, nežymėtos iš žodžio reikšmės išplaukiančia stilistine konotacija. *Karma* vartojama rečiausiai, gana ribotos įvairovės kontekstuose, ji yra palyginti naujas, savųjų specifinių ypatumų lietuvių kalboje dar neįgijęs žodis. Taigi jie – kraštiniai sinonimų grupės nariai.

Daiktavardiniai *likimo* junginiai labai įvairūs, mat likimas, kitaip nei *lemtis*, *dalia*, o juo labiau *karma*, vartojamas su bet kokius tikrovės dalykus įvardijančiais daiktavardžiais, nurodančiais, kieno tas likimas. Dažniausiai minimas žmogus, vadinamas nurodžius vardą ar pavardę, tautybę, profesiją, giminystės ryšius, amžių, lytį, gyvenamąją vietą ar bet koki kitą fizinį, socialinį ir psichologinį požymį. Antroje vietoje atsiduria geografinių vietų, šalių, kraštų, miestų, kaimų vardai, pastatų, įmonių, įstaigų, organizacijų, partijų meno, spaudos kūrinių, mokslo disciplinų, teorijų, santvarkos, augalų, gyvūnų, kalbos, rašto, dangaus kūnų ir t. t. pavadinimai. Kitaip sakant, šiuose daiktavardiniuose junginiuose vartojamas *likimas* gali žymėti bet kokio tikrovės objekto būklę ir lemtį.

Dar įvairesni gali būti atributiniai *likimo* junginiai: *likimo broliai ir sesės*, *smūgiai*, *dovana*, *ironija*, *malonė*, *vingis*, *ranka*, *laivas*, *knyga*, *paslaptis*, *klausimas*, *kalvis* ir pan. Norint suvokti jais reiškiamus dalykus, patogiausia grupuoti pagal kalbines metaforas. *Likimo* atveju jos gausios ir įvairios. Greta bendrųjų visos sinonimų eilės metaforų, tokių kaip likimas – valdovas, likimas – našta, įsmeninimų ir kitų bendrų visai grupei, dar esama specifinių, tik *likimui* būdingų metaforų:

a) likimas – vandens telkinys:

likimo bangos, *bedugniškumas*, *gilumas*, *lytis*, *srovė*, *verdenė*, *versmė*;

b) likimas – gamtos kūnas ar reiškiny:

likimo vėjai, *audros*, *gaisas*, *ūkai*, *kalnai*, *aukštumos*, *pakriūtės*;

c) likimas – kelias:

likimo kelias, *vingis*, *posūkis*, *labirintas*, *kryžkelė*;

d) likimas – sugadintas daiktas:

sulaužytų likimų kraujas, suluošinti, sudaužyti likimai, kas sugriovė likimus, okupacija sujaukė likimus, išklaipyti kartų likimai, degė ir patsai likimas, maitoja mūsų likimus, sudarkė žmonių likimus, istorija traiškė žmonių likimus, slegia subjaurotas likimas.

e) likimas – skriaudikas:

likimas nubloškė į vakarus, likimas laužė ir vienus, ir kitus, likimas blaškė, naikino menininko kūrybą, Justina likimas lamdė, likimas žalojo jo kūną, likimo nuskriausti žmonės, likimas mus plaka ir čaižo, likimas sudavė skaudų smūgį, likimas juos nubaus, likimas linkęs paspėti spąstus ir kt.

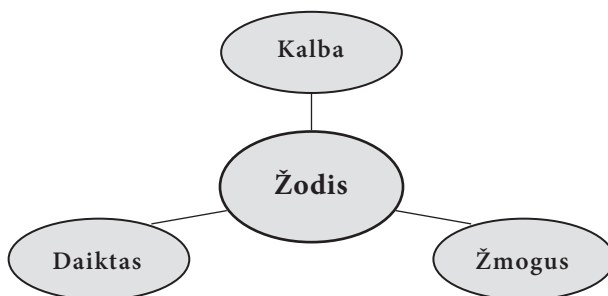
Kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, a) ir e) metaforų grupės žymėtos neigiama konotacija. Įdomu tai, kad pirmu atveju *likimas* įsmeninamas ir įžodinamas kaip aktyvus gyvenimo proceso veiksnys, kitu atveju pateikiamas kaip griovimo jėgų veikimo rezultatas. Šia vartosenos ypatybe *likimas* skiriasi nuo savo sinonimų.

Žvelgiant plačiau į *likimo* sinonimų grupės junglumą galima pasakyti: visai jai būdinga labiau neigiama nei teigiama kontekstinė konotacija, nors pačių daiktavardžių reikšmės jos ir neimplikuoja. Kitaip sakant, *likimas*, *lemtis*, *dalia*, *karma* dažniau minimi bloguoju, apie *likimą* taip pat dažniausiai kalbama tada, kai norima juo pasiskųsti, jį apkaltinti.

APIBENDRINAMOSIOS PASTABOS

Reikšmė – sudėtingas reiškinys, atsirandantis iš kalbos ir tikrovės, kalbos ir žmogaus sąveikos bei vidinių kalbos vienetų ryšių. Leksinė, arba žodžio, reikšmė išryškėja trilypiame santykiyje tarp žodžio ir juo pavadinamo konkretaus daikto, abstraktaus dalyko ar reiškinio, tarp žodžio ir jį vartojančio žmogaus ir tarp žodžio ir kitų žodžių kalboje (žr. 10 pav.).

10 pav. Semiotinis trikampis

Suvokiant ir perteikiant leksinę reikšmę, reikia sieti žodį su nekalbine tikrove ir atsižvelgti į jį vartojantį žmogų, tačiau tirti tokį neapčiuopiamą dalyką kaip leksinė reikšmė patikimiausia remiantis žodžių tarpusavio ryšiais, kalbiniu kontekstu, tekstais. Tai ypač patogu daryti dabar, kai informacinės technologijos leidžia sukaupti ir apdoroti didelius tekstynus, atlikti kiekybinę kalbos analizę, be kurios neįmanoma pastebėti kalbos reiškinų ir dėsnių. Žodžio reikšmė – vienas iš tų kalbos reiškinų, kurie ryškėja tik iš dažnų ir pastovių vartosenos modelių, jai, kaip jokiai kitam kalbos vienetui, svarbus kontekstas. Perfrazuojant J. R. Firthą galima sakyti: žodį, kaip ir žmogų, galima vertinti pagal jo draugus, tad žodžio reikšmė paaiškėja tik tekste, jo turinys neatskiriamas nuo formos.

CITUOTA LITERATŪRA

---

1. Aristotelis. *Poetika*. Poetika ir literatūros estetika. Vilnius: Vaga, 1978, p. 36–82.
2. Aristotelis. *Rinkiniai raštai*. Vilnius: Mintis, 1990.
3. Gimberis J. *Jūs turite teisę tylėti...* Vilnius: Versus Aureus, 2009.
4. Gudavičius A. *Gretinamoji semantika*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2007.
5. Jakaitienė E. *Leksikografija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.
6. Jakaitienė E. *Leksikologija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009.
7. Jakaitienė E. *Leksinė semantika*. Vilnius: Mokslo, 1988.
8. Korzybsky A. *Collected Writings 1920–1950*. Pittsboro: Town House Press, 1990.
9. Koženiauskiene R. *Retorika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999.
10. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago and London, 1980.
11. Marcinkevičienė R. Gimberinė lingvistika // Gimberis J. *Jūs turite teisę tylėti...* Vilnius: Versus Aureus, 2009, p. 5–26.
12. Marcinkevičienė R. *Lietuvių kalbos kolokacijos*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2010.
13. Pikčilingis J. *Lietuvių kalbos stilistika*, t. II. Vilnius: Mokslo, 1975.
14. Plėšnys A. *Filosofijos įvadas*. Vilnius: Tautas, 1996.
15. Žilinskaitė V. *Vaiduokliai*. Vilnius: Vaga, 1991.

CITUOTI ŽODYNAI

---

1. Anglų–lietuvių–anglų kalbų kompiuterinis žodynas *Anglonas 2*, Fotonija, 2010.
2. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, IV leidimas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000 <http://www.autoinfo.lt/webdic/>.
3. *Lietuvių enciklopedija*, t. IV. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1954.
4. *Lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius, 1956–2002, t. I–XX. www.lkz.lt.
5. Lyberis A. *Sinonimų žodynas*. Vilnius: Mokslo, 1981.
6. *Mokomasis lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Baltos lankos, 2000.
7. Paulauskas J. *Sisteminis lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslo, 1987.
8. Svecevičius B. *Anglų–lietuvių kalbų žodynas*. Vilnius: Žodynas, 2004.
9. *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius: Alma littera, 2001.
10. Vaitkevičiūtė V. *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius: Žodynas, 2001.

Marcinkevičienė, Rūta

Žodžio reikšmė. Žodynai ir tekstynai / Rūta Marcinkevičienė. – Kaunas:
Vytauto Didžiojo universitetas, 2011. – 110 p., iliustr.

ISBN 978-9955-12-754-3

Leksinės semantikos studijų knyga/vadovėlis yra skirtas leksikologijos kursą klausantiems filologams. Pirmojoje jos dalyje aptariamos vienareikšmiškumo ir daugiareikšmiškumo sampratos, pristatomas polisemijos reiškinys, tipologija, analizuojamas polisemijos ir homonimijos santykis. Antroji dalis skirta supažindinti studentus su žodynų tipais ir nuo jų priklausančiais leksinės žodžio reikšmės ypatumais. Trečiojoje dalyje konkrečiais pavyzdžiais aiškinama, kaip tirti leksinę reikšmę remiantis jų vartoseną, t. y. tekstynais. Šia knyga ne tik pristatomos ir iliustruojamos svarbiausios teorinės sampratos, bet ir mokoma savarankiškai tirti ir aprašyti žodžio reikšmę, remiantis tekstynais ar vartosenos pavyzdžiais.

Rūta Marcinkevičienė

ŽODŽIO REIKŠMĖ. ŽODYNAI IR TEKSTYNAI

Redaktorė Renata Endzelytė

Viršelio autorė, maketuotoja Rasa Švobaitė

Užsakymo Nr. K11-151

Išleido Vytauto Didžiojo universitetas

S. Daukanto g. 27, LT-44249 Kaunas